

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 52 (1966)

Artikel: Ils embrugls confessional-politics da 1670-1674
Autor: Maissen, Felici
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882066>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.02.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

CUNTEGN

ILS EMBRUGLS CONFESSIUNAL-POLITICS EL GRISCHUN DA 1670-1674

ILS EMBRUGLS CONFESSIUNAL-POLITICS EL GRISCHUN DA 1670-1674

DA SUR FELICI MAISSEN, ZIGNAU

I. La crua chistia	17
1. L'effort da la crua chistia	17
2. La crua chistia en la crua chistia	18
3. La crua chistia en la crua chistia	19
4. La crua chistia en la crua chistia	20
5. La crua chistia en la crua chistia	21
6. La crua chistia en la crua chistia	22
7. La crua chistia en la crua chistia	23
II. La chistia en la crua chistia	24
1. La chistia en la crua chistia	24
2. La chistia en la crua chistia	25
3. La chistia en la crua chistia	26
III. La chistia en la crua chistia	27
1. La chistia en la crua chistia	27
2. La chistia en la crua chistia	28
3. La chistia en la crua chistia	29
IV. La chistia en la crua chistia	30
1. La chistia en la crua chistia	30
2. La chistia en la crua chistia	31
3. La chistia en la crua chistia	32
5. La chistia en la crua chistia	33
V. La chistia en la crua chistia	34
1. La chistia en la crua chistia	34
2. La chistia en la crua chistia	35
3. La chistia en la crua chistia	36
4. La chistia en la crua chistia	37
5. La chistia en la crua chistia	38
6. La chistia en la crua chistia	39
7. La chistia en la crua chistia	40
8. La chistia en la crua chistia	41
9. La chistia en la crua chistia	42
10. La chistia en la crua chistia	43
11. La chistia en la crua chistia	44
12. La chistia en la crua chistia	45
13. La chistia en la crua chistia	46
14. La chistia en la crua chistia	47
15. La chistia en la crua chistia	48
16. La chistia en la crua chistia	49
17. La chistia en la crua chistia	50
18. La chistia en la crua chistia	51
19. La chistia en la crua chistia	52
20. La chistia en la crua chistia	53
21. La chistia en la crua chistia	54
22. La chistia en la crua chistia	55
23. La chistia en la crua chistia	56
24. La chistia en la crua chistia	57
25. La chistia en la crua chistia	58
26. La chistia en la crua chistia	59
27. La chistia en la crua chistia	60
28. La chistia en la crua chistia	61
29. La chistia en la crua chistia	62
30. La chistia en la crua chistia	63
31. La chistia en la crua chistia	64
32. La chistia en la crua chistia	65
33. La chistia en la crua chistia	66
34. La chistia en la crua chistia	67
35. La chistia en la crua chistia	68
36. La chistia en la crua chistia	69
37. La chistia en la crua chistia	70
38. La chistia en la crua chistia	71
39. La chistia en la crua chistia	72
40. La chistia en la crua chistia	73
41. La chistia en la crua chistia	74
42. La chistia en la crua chistia	75
43. La chistia en la crua chistia	76
44. La chistia en la crua chistia	77
45. La chistia en la crua chistia	78
46. La chistia en la crua chistia	79
47. La chistia en la crua chistia	80
48. La chistia en la crua chistia	81
49. La chistia en la crua chistia	82
50. La chistia en la crua chistia	83
51. La chistia en la crua chistia	84
52. La chistia en la crua chistia	85
53. La chistia en la crua chistia	86
54. La chistia en la crua chistia	87
55. La chistia en la crua chistia	88
56. La chistia en la crua chistia	89
57. La chistia en la crua chistia	90
58. La chistia en la crua chistia	91
59. La chistia en la crua chistia	92
60. La chistia en la crua chistia	93
61. La chistia en la crua chistia	94
62. La chistia en la crua chistia	95
63. La chistia en la crua chistia	96
64. La chistia en la crua chistia	97
65. La chistia en la crua chistia	98
66. La chistia en la crua chistia	99
67. La chistia en la crua chistia	100

CUNTEGN

pag.

ILS EMBRUGLS CONFESSIONAL-POLITICS EL GRISCHUN DA 1670—1674

17

Cuntegn

19

Abrevaziuns

20

I. La crisa entscheiva ... e crescha

22

1. L'affera de Domat
2. La bulla papala alla porta della catedrala
3. Malruaus en Tumliasca
4. Dispeta en Val Müstair
5. Barschament e panica a Cuera
6. Span e debat dapertut
7. La congiuraziun encunter Clau Maissen

23

24

29

32

34

35

38

II. La delegaziun a Milaun

43

1. Il delegau
2. Il rapport dil delegau
3. Propostas dil delegau

43

44

46

III. La malaura va anen

49

1. Al cuvel de S. Leci
2. Deportaziun de dus mattatschs e sias consequenzas
3. Maluras e malauras

49

50

58

IV. Introducziun dils caputschins a Tumegl

63

1. Intrada dils caputschins a Tumegl e lur operar
2. La reacziun
3. Uestg, nunzi ed imperatur, Casati, Milaun e Ruma
4. Conferenzas e debattas
5. Igl uestgiu en prighel
6. L'uiara burgheisa smanatscha

63

67

72

73

77

78

V. Combat e reconciliaziun

85

1. La culminaziun della sclavinada
2. Sin via viers la pasch
3. La cunvegnientscha

85

91

96

19

ABREVIAZIUNS

concernent l'indicaziun dellas fontaunas e della litteratura

A. Fontaunas

- ACBE: Archiv cantonal Berna
ACC: Archiv cantonal Cuera
Bp: Bundestagsprotokolle
ACLU: Archiv cantonal Lucerna
ACT: Archiv cantonal Turtig
AEC: Archiv episcopal Cuera
Auszüge: Auszüge aus den Kapitelsprotokollen, Ordinariatsprotokollen usw. 1661—1678, da dr. Anton de Castelmur
M: Mappa
PC: Protocollum Celsissimi, mappa II
Pol. Akten: Politische Akten 1600—1700, extracts ord igl archiv dil stat de Milaun, digl archiv cant. Cuera e digl archiv episcopal Cuera, da dr. Anton de Castelmur
Relazione: Relazione dello stato spirituale e temporale della Rhetia... da P. Francesco M. de Vigevano, dils 22 de december 1670, ord la mappa 54
AFBE: Archiv federal Berna
Nunziatura: copias ord igl archiv Vatican Ruma, rapports dil nunzi en Svizzeria
Trattati: Trattati con Svizzeri e Grigioni, copias ord igl archiv dil stat Milaun
AP: Archivio di Propaganda Fide Ruma. Duvrai ein plirs volums dellas copias de P. Adalhelm Jann ord igl archiv della provincia Svizzeria dils caputschins a Lucerna
AMC: Archiv dil marcau de Cuera

B. Litteratura

- BM: Bündnerisches Monatsblatt, Zeitschrift für bündnerische Geschichte, Volks- und Landeskunde, 1914 ss.
Castelmur: Anton von Castelmur, Landrichter Nikolaus Maissen, Jahresbericht der historisch-ant. Gesellschaft von Graubünden. Annada 58 (1928). Citau tenor separat
HBLS: Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz, 7 toms e supplement, 1921 ss.
JHGG: Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden, 1878 ss.
Mayer: Johann Georg Mayer, Geschichte des Bistums Chur, tom II, 1914
Willi: Christoph Willi, Die Kapuziner-Mission in romanisch Graubünden, 1960
Autras, meins savens duvradas fontaunas ed ovras litteraras ein citadas entiramein en siu liug.

ILS EMBRUGLS CONFESSIONAL-POLITICS EL GRISCHUN DA 1670-1674

DA SUR FELICI MAISSEN, ZIGNAU

Ils grevs combats de cardientscha della reformaziun ed era ils sanguinus e trests excess dils schinumnai «Embrugls Grischuns» eran vargai. Suenter il capitulat de Milaun de 1639 suonda ina epoca empau pli ruasseivla, schegie tuttavia buca quieta. La reformaziun, entochen ussa en bien avanzament, fa ussa neginas conquistas territorialas pli. Persuenter sefa la cunterreforma valer frestgamein. Entochen ussa ha ella buca propi pudiu sesviluppar pervia dils eveniments guerrils. Mo dapi la mesadad dil 17. tschentaner cunzun tila in ferm e frestg vent cunterreformatoric tras las valladas reticas: Nova veta religiosa sededesta dapertut e compara sco intensiv cult sacral en diemberun de canzuns ed oraziuns, perduns e processions, cul cult de reliquias e dils sogns e cun numerusas confraternitads e liungs pelegrinadis tochen a Ruma, en Tiarasontga ed en Spagna, cun ina activitad de baghegiar baselgias maisudida. Cuort e bien: Ils catolics eran ussa sedestadai e stevan allerta, gudend la protecziun dellas pussonzas grondas vischinontas Spagna/Austria. Ussa eran els tuttavia buca inclinai de dar suenter a pretensiuns confessionalas dils reformai, sco magari pli baul, cunzun en loghens paritetics. Aschia vegneva e stueva ei vegnir era suenter ils «embrugls» tier beinenquala botscha e pugnada denter ils adherents dellas duas confessiuns, sco per exempel pervia dil vertir ils paders caputschins, sco jasters scumandai dals artechels de Glion, pervia digl engirament della brev della Ligia e dispetas confessionalas en loghens paritetics, sco a

Bivio, Tumliasca ed a Samignun, canialas che mettevan magari l'entira tiara en commoziun.¹

Naturalmein semettevan en tals cass ils protestants en cumpleina postura e sedefendevan u attaccavan mordio. Omisduas parts eran sco'l gianter sissu de mantener e plitost augmentar lur posiziun. En loghens paritetics, nua ch'ei regeva dapi la reformaziun en fatgs religius il principi della maioritad, leva quella sut neginas condiziuns vertir alla minoritad de duvrar la baselgia pil survetsch divin, d'haver art e part dil santeri e dils beins ecclesiastics. Aschia naschevan en tals loghens permanents viriveris, che fagevan meinsvart fastedis per l'entira tiara. Las relaziuns egl exterior influenzavan mintgaga quellas el Grischun: Vevan leu ils catolics success, eran els era tscheu pli pretensius, vegnevan ils protestants suren leu, eran els era tscheu pli curaschus.

Ina tala crisa confessional-politica, ina odiusa e nauscha, ha regiu el Grischun ils onns 1670—1674.

I. LA CRISA ENTSCHIEVA... E CRESCHA

Dapi ils gronds malruaus dils onns 1647—1657 ein las vicedeivlas relaziuns confessionalas semigliuradas empau, schegie buca dil tut secalmadas. Cun disfidonza — la qualitat dils Grischuns, sco Alexander Pfister di — consideravan ils ins ils auters. Aunc 1656, il schaner, ei vegniu interpretu in attentat militaric silla Cuort a Cuera, cun la mira ded occupar quella, mo il culp ei fallius.² Con gronda che la disfidonza era aunc 1659 vesan ins ord ina brev dil nunzi papal en Svizzeria, tarmessa a Ruma, pertuccond il prighel digl uestgiu de Cuera: «Igl uestg de Cuera communichescha a mi tras decan Sgier, tarmess a posta tier mei, ch'ils protestants grischuns arranschien in complot de surprendre improvedidamein igl uestgiu e de sepatrunar ded el. El supplichescha mei ded avisar Vus

¹ Surlunder mira: F. Maissen, Die Drei Bünde in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, 1966, p. 18—48, 97—115, 139—150, 170—205.

² 1. c. 164—167.

(Cardinal Rospigliosi a Ruma) e far de saver al papa, per mirar tgei agid Ruma sa dar en quei cass. Plinavon duei igl agid digl imperatur vegnir imploraus, sinaquei che quel detti ordas a ses ministers ad Innsbruck. Quei pudess retener ils protestants grischuns... »³ Aschia aunc igl onn 1669.

Con sensibels ins era en fatgs confessionals da quei temps muossa l'affera culs de Domat.

1. L'AFFERA DE DOMAT

Ils vischins el Segneradi de Razén, oravontut quels de Domat eran da lezzas uras nuota cuntents cun lur signur, il possessur dil Segneradi, Gion Heinrich Planta.⁴ Planta era catolics e partisan spagnol. Tuttina recloman ils subdits, ch'el promovi la caussa protestanta cun sustener candidats reformai per igl uffeci de cauligia e cun vuler dar il dretg de burgheis a Plantas de priedi per lu manevrar quels en uffecis. Plinavon dueigi el haver gidau alla elecziun d'in premgerau protestant a Domat, in che hagi giu priu part alla attacca de colonel Joh. Peter Guler silla Cuort episcopala il schaner 1656. Quellas reclamaziuns scrivan ils de Domat agl imperatur igl onn 1668.⁵ En lur brev havevan els par'ei duvrau il plaid ils «nuncatolics» (die Un-katholischen) per ils protestants. En sesez ei il plaid corrects ed oz negin che seteness si vidlunder. La caussa ei vegnida ad ureglia als reformai ed a caschun della Dieta generala grischuna a Tavau il settember 1668 han ins tratg a strada il fatg en ina sessiun dils protestants, igl 1. de settember. Ins plidava cheu de «maldadas e vergugnusas novas titulaziuns» che disturbien la pasch. Il cussegl protestant ha lu concludiu de far reproschas al cauligia della Ligia Grischa, sco cau dil corpus catholicum, e de pretender ch'ils de Domat dettien satisfacziun per quella expressiun.⁶

³ AFBE, Nunziatura, vol. 63, Nunzius Aquaviva al cardinal Rospigliosi ils 26 d'oct. 1669.

⁴ Gion Heinrich Planta era in descendent dil dr. Johann Planta ord la lingia Wildenberg. H B L S V 449.

⁵ ACC Landesakten A II LA 1, 15 sett. 1668. — Castelmur, 83 s.

⁶ ACC Bp, tom 35 p. 174.

Il cau della Ligia Grischa ei sin quei s'exculpaus, schend ch'ils deputai catolics seigien gia semess sin via encunter casa, el sappi far cun quei nuotzun e stetti mal sch'ei seigi daventau zatgei aschia. Cuort suenter han ils protestants tarmess ina delegaziun tier il cauligia cun la declaronza — e quei muossa co ins saveva sescaldar pervia de traplas — che, sch'ei vegni dau ad els enteifer diesch dis satisfacziun, seigi bien ed endretg, tschelluisa vegnien ins a scriver ora la caussa als cumins e spitgar lur decisiun.⁷

Denton han ins empalau la caussa vinavon tiels de Domat per la giustificaziun. Quels han igl emprem rispundiu cun reproschas enviers Planta che sefetschi frabiziechel cun predicans, fetschi premgeraus senza lur intervenziun, hagi recepiu in giuven Ambros Planta senza lur savida sco burgheis, e quel vegni lu a magliar en tut lur uffecis per lur donn e. a. v. Pervia dil plaid «nuncatolic» han els rispundiu fetg bein ed endretg, che cun questa expressiun hagien els vuliu designar negin e nuot auter, che ina persuna che seigi buca catolica, mobein adherenta d'in'otra confessiun. Plinavon han els declarau per scret, ch'els hagien cun quest plaid ni vuliu ni patertgau ded offender enzatgi, cunzun buca en caussa de religiun.⁸

Cun quei ei, de miu saver, la caussa stada finida. Ei ha tunau avon che plover! In accident de buca gronda impurtonza, mo tuttina fetg tipics per la mentalitad da lezs dis. Forsa era in'aver-tura per il suandont concert.

2. LA BULLA PAPALA ALLA PORTA DELLA CATEDRALA

Papa Clemens ils X (1670—76) ha sin 1670 proclamau in onn sogn u «onn dil giubileum». La bulla surlunder ha igl uestg Duri de Mont laschau fermar alla porta della catedrala, ton el text latin original, sco en sia translaziun tudestga, e quei «sco ei seigi stau adina usitau». El text latin stevan denter auter ils plaids «pro haeresum extirpatione», per tudestg era il plaid «Ketzererei» duvraus. Quei ha dau fiug. Manegiau era semplamein l'extirpaziun dellas heresias tut en general. Podà ch'il plaid

⁷ ACC Bp, tom 35 p. 275.

⁸ ACC Bp, tom 35 p. 175 s.

«Ketzeri» haveva iu, sco piars auters plaids, ina empau autra significaziun ch'ozildi, e ch'ins duvrava el forsa tscheu e leu el camp catolic per il protestantissem.

Seigi sco ei vegli. Tenor rapports de decan catedral dr. Matias Sgier e vicari general Francesco Tini al nunzi papal ei naschiu ordlunder il suandont: Da certas varts protestantas ein ils canonis, en absenza digl uestg, vegni visai de prender naven la bulla. Quels han rispundiu, che quella seigi vegnida pendida ora per camond digl uestg ed els sappien buca allontanar ella senza lez. Denton seigien cun heresia ni herets buca ils protestants manegiai, aunc bia meins vegli ins offender els cheutras. Ils delegai ein lu i cun la speronza che la caussa seigi cun quei rugalada. Nuotatonmeins seigi vegniu fatg de saver pil marcau entuorn, ch'ins dueigi la damaun de tal e tal di esser semtgaus ed armaus ded exequir quei che vegni cumandau, numnadamein l'occupaziun della Cuort cun scarpar la bulla publicamein. Denton ei quei plan vegnius tradius als canonis tras in «Nicodemus nocturn». Els dueigien allontanar la bulla discussamein, per buca dar caschun als reformai de tala violenza. Els dus formulars della bulla ein en quei interval vegni pri naven dal portal catedral e mess discussamein ella abitaziun de decan Sgier. Cun quei ei il plan digl attentat daus ell'aua. Persuenter han ins udiu de tuttas smanatschas encunter quels che dueigien ver allontanau la bulla u cussegliu leutier e cun quei priu la caschun de demonstrar publicamein il sprèz encunter la bulla. (Cessò bene con questo la violenza... ma non cessò l'esclamazione e le minacce contro chiunque fosse stato o consigliere o esecutore nel levar quei fogli che avea tolto ad essi l'occasione d'usar un atto di violenza e di disprezzo verso l'autorità e riverenza dovuta alle bolle apostoliche).⁹

Era il cussegl dil marcau de Cuera ha schau reclamar tras ina delegaziun tarmessa si tier gl'uestg. Dapertut el marcau e per la tiara entuorn mava ei tschontschas d'ina publica offensiun dils protestants. Per calmar empau ils spèrts ha igl uestg Duri VI. de Mont (1624—1692)¹⁰ tarmess siu vicari general,

⁹ AFBE N u n z i a t u r a , vol. 64, Francesco Maria Montani al Cardinal Altieri ils 30 d'uost 1670.

¹⁰ Duri de Mont, uestg da 1661—1692, comp. Mayer, 419—430. — HBLs V 139.

scolasticus Francesco Tini († 1680)¹¹ giu tier ils treis caus dellas Treis Ligias, radunai ad ina conferenza, cun la suandonta declaraziun: Igl uestg deploreschi zun che la affischa hagi dau ton de far, ins hagi cun questa expressiun buca manegiau ils de priedi che vegnien cheu tier nus generalmein numnai «protestants». Aunc bia meins hagi ins vuliu offender els. Tini supplichescha lu ils caus — quels eran quest onn tuts treis de priedi — numnadamein Gion Gudegn Capaul de Flem, Burgamaster Gabriel Beeli e «Puntslandama» Hans Michel.¹² — de gie buca prender en mal questa caussa. Ils caus rispundan che la caussa seigi nuota schi leva e semplia. Dapi ch'ins seregordi seigi buca usitau, ch'ins publicheschi cheu bullas papalas aschia. Ins seregordi denton bein aunc de bullas papalas che hagien custau la veta al dr. Johann Planta de Razén avon tschien onns.¹³ L'istoria vegni probabel tratga a strada sin la dieta generala de S. Barclamiu. Tini sincerescha aunc ina ga la buna intenziun da vart catolica e tuorna anavos.¹⁴

Il cussegl dil marcau de Cuera ha suenter ina semeglionta declaraziun davart igl uestg desistiu ded ulteriurs pass e surschau il fatg alla dieta dellas Treis Ligias, sco ina caussa che mondi tier alla «cumina tiara».¹⁵ Tut auter che la tenonza loiala dil cussegl dil marcau ei la decisiun della mistranza dils fravis (Schmiedezunft) dil marcau curdada ora: Essend ch'ins ha affischau la bulla aschi prepotentamein e cun sprèz della cumina pasch duei igl uestg vegnir punius cun 3000 guldis de pagar al corpus evangelicum. Duessen tals cass vegnir aunc ina ga avon, seigi ella tiara retica, seigi ella subdita, dueigi vegnir processau criminalmein encunter ils culpons. Cun la medema caschun ha la mistranza pretendiu de visar ord il marcau tuts

¹¹ ACC Bp, tom 35, p. 528. — Sur de Francesco Tini, scholasticus, mira Chr. Mod. Tuor, Reihenfolge der residierenden Domherren von Chur, JHGG 34 (1904) p. 48 e 60, HBLS VII 1.

¹² Gudegn Capol HBLS II 489. — Gabriel Beeli HBLS II 70. — Hans Michel en Portenza HBLS V 111.

¹³ Dr. Johann Planta, mess vi 1572, mira Friedr. Pieth, Bündnergeschichte, 1945, 168 ss.

¹⁴ ACC Bp, tom 35 p. 521—523 e Gebundene Landessachen B 2001, tom 1 p. 426 s.

¹⁵ AMC Stadtratsprotokolle tom 9, 413.

ils hindersès catolics e ded alinear u era fierer giu ils baghetgs della claustrètta de S. Clau.¹⁶

Daveras ei la fatschenta era vegnida tratga a strada ella dieta generala de S. Barclamiu. Cheu ha la part reformada concludiu de laschar «remonstrar seriusamein» agl uestg questa acziun e de pretender dad el satisfacziun. Igl uestg ei semussaus prompts de far quei tras ina delegaziun de quater representants laics catolics tier la radunonza dils cusseglers reformai. Quella commissiun secomponeva ord ils signurs: Cauligia Gallus de Mont, cauligia Clau Maissen, capitani Johann de Salis/Zezras e podestà Gaudenzi de Puschlav.¹⁷

Igl uestg ha schau declarar, che la translaziun seigi buca vegnida fatga cheu ed en tals cass vegni da cheu naven la translaziun a vegnir procurada cheu. Ei dueigi denton era vegnir teniu cunterdretg ed era ils catolics dueigien buca vegnir titulai cun de tuts surnums sco «magliavuts» etc. Ils Protestants ein semussai ualti dirs ed han pretendiu ch'ei vegni insumma buca pli publicau bullas, essend quei pli baul era buca vegniu lubiu. Duess ei denton vegnir constatau che quei seigi vegniu lubiu pli baul, sche dueigien talas expressiuns vegnir tralachadas.¹⁸

Igl uestg de Mont ha scret ina deprimenta brev a Ruma alla curia papala ed alla congregaziun de propaganda fide. Ins vegli cheu a Cuera buca schar publicar pli bullas papalas, ins vegli era buca schar retscheiver el talas pli e sch'el s'opponi a quei, sche smanatschien ei ad el aviartamein la veta e d'occupar sia residenza (et recusando mi minaciano apertamente alla vita et

¹⁶ AMC Zunftschriften Z 45 tom 4, p. 3 s.

¹⁷ Pertenent las persunas: Gallus de Mont, Löwenberg, mira HBLS V 137. Clau Maissen HBLS V 4. Sur ded el dat ei diversa litteratura. La principala ei: Ant. v. Castelmur, Landr. Nik. Maissen en JHGG 58 (1928) e Iso Müller, die Abtei Disentis 1655—1696 (1955), mira register. Johann de Salis: u Joh. Rudolph Marschal † 1690 ni pli probabel siu frar Johann, morts 1702 ord la lingia catolica de Zezras, HBLS VI 18. Gaudenzi e Godenzi, schlatteina de Puschlav HBLS III 403 e Quaderni Grigionitaliani 33 (1964) p. 47 ss.

¹⁸ ACC Bp, tom 35 p. 444—446, 523—525. — ACC collecziun J a n e t t AB IV 7b; tom 2 p. 227 s. cul messadi dils 8 de sett. 1670.

al invasione di questa mia residenza).¹⁹ Sco il vicari general Tini scriva al nunzi, ein ins secuntentaus mo aschi lunsch de pre-tender ch'igl uestg astgi publicar talas bullas mo en lungatg latin, buca en tudestg.²⁰ Mo gia otg dis pli tard scriva il nunzi Montani a Ruma, ch'ils protestants hagien declarau il secund davos di della dieta, ch'igl uestg astgi da cheu naven publicar neginas bullas, ni en lungatg tudestg ni en auter.²¹

Il guvernatur dil stat de Milaun, Duca d'Ossuna ha ludau la prudientscha digl uestg en questa affera ed ha cussegliau de buca laschar disturbar las vincendeivlas relaziuns per posta de talas traplas.²² La curia papala a Ruma, che veva ussa era enconuschientscha, tgei che sia bulla veva effectuai a Cuera, ha per consolar igl uestg empermess ded instanziar la cuort roiala a Madrid de far observar ils Grischuns (protestants) ils artechels dil capitulat de Milaun (artechels confessionals per la Valtellina) ed ha empermess ded egl avegnir buca porscher pli als Grischuns caschun de far scandal. Igl ambassadur spagnol stoppi da cheu naven assister als catolics en talas differenzas ed il papa vegli gidar e consolar els.²³

¹⁹ AFBE, copias dagl archivio Vaticano, Lettere de vescovi, vol. 56, uestg de Mont al cardinal secretari dil stat 29 de fenadur 1670. — AP vol. 35, uestg de Mont alla congregaziun de Propaganda, ils 10 de sett. 1670.

²⁰ AFBE, Nunziatura, vol. 64, Montani al cardinal Altieri 27 sett. 1670.

²¹ l. c. il medem al medem ils 4 d'october 1670. — AP vol. 2 tiels 12 de schaner 1671 p. 610 s.

²² «... me ha parecido mui propria la advertencia de V. S. en moderar el engsena de Mons. Obispo y mucho mas el de su vicario pues dunque en las cosas de la religion se deve obrar con mucho celo, no conviene por ningun caso en los tiempos presentes valierse de medios que alvorothen la paz publica y assi V. S. ira continuando con el mismo modo de que se ha valido hasta aora...» AFBE Trattati, Duca d'Ossuna an Casati, ils 7 de sett. 1670. — «... Con toda aplicacion mostrando a unos y a otros quanto les convenga la paz y concordia y non dar ocasion par tan poca parte a los desconciertos y danos que suelen traer con sigo las discensiones civiles... l. c. Duca d'Ossuna a Casati, ils 20 de sett. 1670.

²³ AFBE, Nunziatura, Sammelband 238—246, Cardinal Altieri al nunzi Cibo, ils 13 de sett. e 18 d'oct., ils 6 ed ils 20 de december 1670 ed ils 24 de schaner 1671.

3. MALRUAUS EN TUMLIASCA

Tras la suranumnada delegaziun catolica tier ils treis caus ha igl uestg de Mont era schau far a quels la reproscha, che pervia dil secuntener d'in predicant en Tumliasca vess ei prest dau in grond discletg.²⁴ Cun quei indichescha el ils disuordens a Traun. Suentar bia differenzas e scenas tumultuaricas en fatgs confessionals entuorn 1654, era ei vegniu ad ina certa cunvegnyentscha,²⁵ mo la burnida ha fugau vinavon ed il fiug rumpa ora danovamein entuorn 1670. Cheu sco en auters loghens levau ils catolics sut neginas condiziuns tolerar in avanzament della reformaziun e sedefendevan schi prest sco ei vegneva interpretuozatgei niev, tochen da cheu buca usitau en in liug mischedau.

Il fenadur 1670 compara ina delegaziun della pleiv catolica de Tumegl avon igl ordinariat a Cuera cun lamentaschuns ch'ils reformai laschien dapi onns negin ruaus ad els. A Traun hagian els introduciu il survetsch divin de priedi. Quei seigi tochen da cheu mai stau. Igl ordinariat admonescha de far resistenza e consolescha cun sia assistenza.²⁶ Cun ina brev dils 29 de fenadur 1670 alla Curia romana plonscha uestg de Mont ch'ils de priedi veglien sut tuttas circumstanzias introducir lur survetsch divin a Traun, schegie ch'els seigien leu mo duas familias burgheisas dasper enzacons hindersès. Il predicant hagi fatg tuttas funcziuns de bara publicamein sin lur santeri «reclamantibus et publice protestantibus catholicis». Posterioramein levi el aunc perdegas en lur baselgia a Tumegl per despect dils catolics (in despectum catholicorum). Novissimamein erien ils catolics de Tumegl pinai ded interrumper il survetsch divin de priedi a caschun d'ina sepultura a Tumegl, hagian denton buca ughegiau, per tema dalla gronda maioritad dils reformai ellas vischnauncas vischinontas.²⁷ Ina certa cunvegnyentscha denter protestants e catolics a Tumegl, presentada als treis caus per la approvaziun, han quels snagau de sigillar, cun la remarca,

²⁴ ACC Bp, tom 35 p. 524.

²⁵ Cp. F. Maissen, Die Drei Bünde, 139—150.

²⁶ AEC PC, tiels 28 de fenadur 1670.

²⁷ AFBE, copias dagl archiv Vatican, Lettere de vescovi, vol. 56, uestg de Mont al cardinal secretari dil stat, ils 29 de fen. 1670; AFBE Nunziatura, vol. 64, rapport de Montani al card. Altieri, ils 16 d'uost 1670.

che quei seigi fatgs particulars, ch'els dueigien far ora in cun l'auter.²⁸ Tenor quella cunvegnientscha era ei lubiu als de priedi de battegiar ils affons en casa en cass de basegns. Tuccar de miert e de bara per domisduas confessiuns senza distincziun. Tier sepulturas, ton da catolics sco da protestants era ei lubiu «a far certo ringraziamento ch'usano», senza risguard sin la confessiun ord carezia cristiana.²⁹ Quei tuna fetg modern ed ecumenic.

Mo prest dat ei puspei dispeta pervia de surpassament della cunvegnientscha. A caschun della mort della feglia «d'in dils principals reformai de leu, seigien ils de priedi, enstagl setener vid ils patgs, entrai cun la bara en baselgia de Tumegl «con gran schiamazzo e pompa» e fatg leu las funcziuns.³⁰

Tras ina lamentaschun ch'il pader caputschin, Francesco Maria da Vigevano porta avon al guvernatur de Milaun intervegnin nus aunc zacons detagls sur las differenzas religiunarias en Tumliasca. Zacons burgheis de Tumegl egl jester che seigien vegni clamai neutier per dar perdetga en favur dils catolics, seigien sin lur retuorn sin publica via, buca lunsch da Tumegl vegni attaccai e bastunai dad ina gruppa protestants. Ad Almen hagi la suprastanza sclaus in commember catolic ed elegiu in reformau, che vevi gnanc il dretg de burgheis. Leu seigi era in bab cun siu fegl, domisdus de priedi, vegni recepi sco burgheis per acquistar la maioritad ed ord ils medems motivs levi ins buca renconuscher ad enzacons de Farschnò lur dretg de burgheis.³¹

Da quei temps ei era levada ina gronda malaveglia encunter igl uestg de Mont denter ils de Tusaun e della Muntogna, per quei ch'el leva restaurar la claustra de Cazas. Quella era numnadamein ton sco morta ora gia entuorn 1565 en conseguenza dil scamond de recepziun de novizas dil temps della reformaziun ed ei lu vegnida sliada. Ils cumins della Ligia Grischa han

²⁸ ACC Bp, tom 35 p. 525.

²⁹ AFBE Nunziatura, vol. 64 Montani al cardinal Altieri, ils 27 de sett. 1670.

³⁰ AFBE Nunziatura, vol. 64, Cibo al card. Altieri, ils 26 de november 1670.

³¹ AFBE copias de Milaun, Religione, scatla 123, Il deputato del vescovo di Coira e da Grigioni Cattolici al Ecc'mo signore Duca d'Osuna, ils 9 de fenadur 1671. AEC, Relazione 9.

lu repartiù la rauba claustrala denter els. Entuorn 1570 ein lu ils beins schischents della claustra i els mauns dils cumins sil territori dils quals els sesanflavan. Il baghetg claustral sez ei vegnius vendius. 1647 ei la claustra puspei revivida. Ussa han ils numnai cumins de Tusaun e Muntogna fatg agl uestg grondas difficultads pervia della intenzionada restauraziun e quei sin fundament della cumpra dil baghetg de 1570.³² La vischnaunca de Cazas leva buca semischar en. Mo ils de Tusaun ein recurri allas Treis Ligias. En num della Ligia Sura ha cauligia Gion Simeon De Florin ^{32a} protestau energicamein encunter surpassament digl uorden de proceder, essend che questa fatschenta audi mo avon la Ligia Sura. Malgrad quei insista il congress grischun a Cuera che las lavurs de restauraziun vegnien immediat sistidas. La dieta generala de S. Barclamiu a Glion 1672 ha susteniu la pretensiun de Tusaun: «Tals cass e disputaz audien tenor veglias brevs avon il forum dallas Treis Ligias». La dieta ha scumandau de continuar cun la restauraziun e smanatschau ch'en cass cuntrari vegni il baghetg niev scarpaus giu.^{32b}

Returnein a Tumegl. In onn suenter ils eveniments sura numnai, ils 21 de settember 1671 eis ei vegniu ad in niev regulativ pertenenent las relaziuns confessionalas en quella pleiv. Cheu vegn ei denter auter lubiu al predicant de visitar ses malsauns e de spender il batten en casa, e de sepulturas far il riug en casa e de cumpignar la bara sin santeri. Leu denton astga el interpreter neginas funcziuns e l'admoniziun ded urar in paternies dueigi vegnir fatga tras in laic. Quei era cun excepziun d'enzacontas determinaziuns (6 e 7) la medema cunvegnientscha sco quella digl onn 1654, ch'ei lu vegnida renviada ton dad ina sco da l'autra part. Suttascret havevan il document per la part catolica Mistral Gion Victor de Travers e Ragut Luzi Caviezel e dad Ulrich Buol e Gion Crista per la part protestanta sco era da Dietrich Jecklin per domisduas parts.³³

³² AFBE Nunziatura, vol. 64, Montani al cardinal Altieri, ils 4 d'oct. 1670. Ariguard la claustra de Cazas cp. J. G. Mayer, 212, 396 s.

^{32a} Johann Simon de Florin, cauligia, cp. HBLs III 174.

^{32b} ACC Bp, tom 37 p. 163, 184—187. Bp, tom 38, p. 141 s.

³³ AEC M 59 cunvegnientscha de Tumegl dils 21 de sett. 1671. — AEC Pol. Akten p. 473. — Ariguard las dispetas de 1654 comp. BM 1954 p. 191 ss.

4. DISPETAS EN VAL MÜSTAIR

A Sta. Maria, nua ch'ils reformai vevan per lunsch la maioritad, ha igl uestg de Cuera en vigur de ses dretgs feudals susteniu ils interess catolics ton sco pusseivel ed aschia savevan ils catolics, schegie en pign diember far diever della baselgia e dil tuchiez, denton era pér suenter grevs combats e rabantschas pervia de allontanaziun d'altars e destrucziuns de statuas e maletgs (ca. 1628—1643).³⁴

Entuorn 1670 neschan novas dispetas. Zacons umens de Sta. Maria eran serendi igl unviern 1670 a Taufers el Tirol per cumprar fein. In ded els ei curdaus schi disgraziadamein giud ladretsch, ch'el ei cuort sissu morts. Cura ch'ins ha menau la bara anavos atras il vitg de Müstair, han il plevon de leu (dr. Gion Giatgen Dosch de Tinizong) e sia Grazia monsignura la abbadessa scumandau de tucrar, sco quei ch'ei seigi stau usitau. Quei ha vilentau fetg ils protestants de Sta. Maria. Quels ein seviults cun pliras brevs al cau della Ligia della Casa de Diu, il burgamaster de Cuera, selamentond aunc sur de bia autras acziuns dils catolics encunter els. Il plevon de Müstair hagi detg plaids ingiurius ded els.³⁵ A Sta. Maria seigien buca pli che 10—12 umens catolics ed en tut buca pli che 36 habitonts «papists», e tuttina tegnien els in agen plevon.³⁶ Quel fetschi messa mintga di en «lur» baselgia e drovi leutier «lur» zenns e strappazzeschi quels tschunconta gada de pli ch'els en proporziun cul diember ded olmas. E quei buca mo per els, mobein era per jasters, Burmès, Tirolès e Valtlinès. — Tgei generusadad ch'ei regeva! — Mo nies correspondent va vinavon: Els sappien mussar ora ch'il plevon catolic de Sta. Maria legi da quei de curonta messas mo per ina persuna. Perencunter vivien el vitg de Müstair 18 protestants ed ins sneghi il tuchiez enten passar cun ina bara. Tuttavia irritaus ei nies correspondent, scrivend ch'il plevon catolic de Sta. Maria seigi sefatgs de grond cun dir

³⁴ Ariguard ils combats per la baselgia, comp. J. J. Simonet, *Die katholischen Weltgeistlichen Graubündens*, 1922, p. 86 s. J.G. Mayer, 350, 358, 645.

³⁵ Da quei temps era dr. teol. Joh. Jak. Dosch de Tinizong plevon a Müstair da 1669—1681. J. J. Simonet, l. c. 102.

³⁶ Christian Theni dil Tirol era da quei temps 1665—1672 plevon a Sa. Maria. J. J. Simonet, l. c. 87 s.

ch'el stoppi era celebrar messas per il retg de Spagna e per igl arciduca ded Innsbruck «... ed ei cheu la damonda, schebein nus essan obligai de dar suenter en quels graus e sche nus stuein conceder dretgs en nossas baselgias en nossa tiara libra a potentats e prencis jasters»... Ils firaus catolics vegnien era glieud ord il Tirol a Sta. Maria en baselgia, e sch'els lavurien, sche «sevilien e smaledeschien» els. «Ils nos» seigien alterai e seigien prompts de destruir igl altar. La suprastonza dil terzal hagi denton advertiu de quei.

Denton era il capitani de Fürstenburg, sco representant digl uestg vegnius a Sta. Maria ed ha fatg leu ina cunvegnientscha, che dueva valer silmeins tochen tier la proxima dieta generala. Tenor quella astgavan ils catolics denter auter tucclar las fiastas principalas tuts treis zenns, las dumengias ordinarias dus ed ils luverdis mo in, il pign. Ils suprastonts protestants dil terzal han supplicau la Ligia per agid e sustegn.³⁷

Mo era la part catolica lai purtar plogns al cau della Ligia entras il derschader Dumeni Trauna de Sta. Maria: Las lamentaschuns seigien nunfundadas, ins hagi dau als de priedi zun negins motivs de selamentar, tenor lur agen dir, ins seigi setenius vid las cunvegnientschas. La Ligia dueigi quietar ils convischins e cumandar ad els de buca mulestar pli quels de l'autra confessiun.³⁸

Tenor in rapport dil nunzi papal seigi vegniu ad ina demonstraziun tras 50—60 protestants e ca. 40 catolics. Nua, cu e co, di il rapport buc. El menzionescha mo ch'ils demonstrators seigien tras la dieta generala (1670) vegni spedi a casa. Plaunsiu

³⁷ Tier igl entir capetel: ACC Landesakten A II LA 1, Surcumünen und Gemeindegengenossen evangelischer Religion im Münstertal a Gabriel Beeli, Cuera, ils 18 d'avrel 1670 ed ils 13 de matg 1670 (duas brevs). — AEC Relazione 8. — AFBE, Nunziatura vol. 64, brev dil nunzi dils 16 d'uost 1670. — AFBE, copias digl archiv Vatican, lettere de vescovi, vol. 56, brev digl uestg de Mont al cardinal secretari, dils 29 de fenadur 1670 e dils 27 de sett. 1670. — AP vol. 35, brev digl uestg Duri, dils 10 de sett. 1670 alla Congregaziun da Propaganda fide. AP vol. 2 p. 610 s.

³⁸ ACC Landesakten A II LA 1, Dominicus Trauna, derschader Sta. Maria al burgamaster de Cuera, ils 23 de matg 1670.

ein era il spiritual catolic ed il reformau secunvegna amicabla-mein pervia dil tuchiez.³⁹

Il caputschin P. Francesco Maria da Vigevano raquenta en siu rapport a Ruma dil settember 1671, ch'ils 12 habitonts de priedi denter ils 900 catolics de Müstair, pretendevien cun tutta stinadad ina dellas baselgias de Müstair per lur survetsch divin.⁴⁰ E nus intervegnin che la suprastanza catolica de leu hagi rugau ed implorau igl uestg de gie buca conceder als Calvinists lur caplutta de S. Bistgaun,⁴¹ e ch'ils de priedi seigien seviults tier la dieta cun lur pretensiun, senza ch'ella seigi citada. Il monsignur vegli tener els sil current e per cass ch'ei duessi vegnir concludiu alla dieta enzatgei «en lur disfavour» de protestar.⁴²

5. BARSCHEMENT E PANICA A CUERA

Il medem onn 1670 ei aunc succediu ina panica irritonta ella capitala. Muort ils sura numnai accidents eran las pissiuns confessionalas gia svegliadas fetg. Ei vegneva murmignau da tuttas uisas e dau vinavon discus ni aviartamein prigusas tschontschas e famas nuncotrollablas, che nutrevan ils suspects ed ingrondevan la disfidonza: Ils catolics grischuns hagien fatg complots cun ina pussonza jastra de far ina attacca sils protestants. Ils cumins hagien gia fatg provisiuns ded armas e muniziun. Igl uestg de Basilea hagi scret al marcau de Cuera, ina pussonza catolica vegni a sfurzar quel, de restituir certs beins ecclesiastics. Ils gronds menaders devan bein buca peisa allas tschontschas, mo la gronda massa ei savens ton nuncalculabla...

Ei era ual dil temps della dieta generala de S. Barclamiu. En in baghetg a Cuera er'ei rut ora fiug da notg. Ord las vischnauncas vischinontas ein roschas armadas curridas neutier, cartend che quei seigi in signal d'attacca. Igl incendi ei bein-

³⁹ AFBE, Nunziatura, vol. 64, Montani ad Altieri ils 30 d'uost 1670. — AFBE, Trattati, Casati al guvernatur de Milaun, ils 21 de settember 1672.

⁴⁰ AFBE, Copias de Milaun Religione, scatla 123, Il deputato del vescovo di Coira e da Cattolici Griggioni al Ecc'mo signor Duca d'Ossuna, ils 9 de fenadur 1671. — AEC Relazione 9.

⁴¹ E. Poeschel, die Kunstdenkmäler Graubündens V, 366—368.

⁴² AEC, M 59, Suprastanza de Müstair agl uestg, ils 7 de sett. 1670.

prest vegnius stizzaus. Mo disgraziadamein ha enzatgi engartau ella vischinonza ina provisiun de puorla, corda e plum. Quei ha carschentau ils suspects.

Da vart catolica han ins anflau per necessari de pretender dals protestants ina declaronza sur de quei secuntener. Perquei compara decanatedral dr. Mattias Sgier ensemen cun enzacons dils principals menaders catolics avon il congress grischun, che veva liug cuort avon la dieta. Al congress sesevan quella ga dasper ils treis caus (cauligia Gion Gudegn Capol, burgmaster Gabriel Beeli e Hans Michel, tuts treis reformai) aunc treis cussegliers ord mintgina dellas Treis Ligias, pia dudisch umens. Denter quels sesanflava per la Ligia Sura era Clau Maisen. Sco representant digl uestg, dil capetelatedral e dil corpus catholicum ha canoni Sgier pretendiu ina declaronza sur dils motivs de quella mobilisaziun cun armas, che seigi senza dubi stada drizzada encunter ils catolics e seigi in affrunt per quels. Da lezzas varts hagi ins segiramein dau negina caschun leutier e sesprovi de viver en pasch in sper l'auter. Ils representants reformai dil congress han deplorau il tup schabetg e declarau el cun las nauschas e prigulusas famas che hagian fatg la currella ils davos dis. Nuotatonmeins hagian ils armai, seperschuadend de tgei ch'ei setracti propi, cuninaga dismiss las armas e gidau pruamein a stizzar il fiug. Cun ina vincendeivla sinceraziun de buna voluntad, stema ed unitad denter las confessiuns, ei il singular cass staus liquidaus — il stemprau el migiel ded aua secalmaus!⁴³

6. SPAN E DEBAT DAPERTUT

Dil medem temps regeva ei in malruaus confessional general. Lamentaschuns ord tuttas valladas senza fin. Buca tuttas ein nudadas u protocolladas. D'enzacons cass rapporta il missionari caputschin P. Francestg Maria da Vigevano. Els pon esser empau stravagai ella fuorma sco els vegnan raquintai. Ei seigi perquei cheu recepiu ual mo ils fatgs sez: A Maladers hagi ins avon

⁴³ ACC Bp, tom 35, protocol della dieta dils 7—9 de november 1670, p. 528—530, ed il messadi als cumins, surlunder ibid. 534—536. — AFBE, Nunziatura, vol. 64, Montani al cardinal Altieri, ils 27 de settember 1670.

siat onns demoliu igl altar, ed ussa seigi il survetsch divin scu-mandaus dil taliter. En loghens paritetics lavurien ils de priedi ils firaus catolics cun scandal dils de messa e «cun sprèz della religiun catolica». A Murmarera hagi il predicant de Bivio vuliu far survetsch divin, hagi denton preferiu de tralaschar quei «essend che treis femnas catolicas hagian smanatschau ad el cun bastuns enta maun!»⁴⁴ La suprastanza de Sutmontfallun castigi ils de Samignun che maridien parentai el tierz grad, era sche quei daventi culla dispensa ecclesiastica. Il mistral de Samignun vegni tudi en Samignun per castigiar els per mintga trapla ferton ch'el fetschi «mai nuot» als de priedi. Ils predi-cants battegian «per forza» affons ord lètgs mischedadas. Ils catolics de leu vegnien sfurzai de celebrar firaus dils pro- testants, ferton che quels lavurien ils firaus de messa.⁴⁵

Ils de Samignun han recurriu alla dieta grischuna pervia de lur grevezas (1670). Quella ha surdau als treis caus — tuts treis protestants — de far ina entelgientscha, denton cun la cunzina, che en tals fatgs hagi de vegnir salidau ni nunzi ni uestg de Como.⁴⁶

Plinavon pretenda P. Francestg ch'in signur protestant de Cuera hagi giu la gagliardia de dir en fatscha agl ambassadur spagnol Alfonso Casati, ch'ils reformai pretendien ina baselgia pil survetsch divin ton en Valtellina (ch'era scumandau tras il capitulat de Milaun de 1639) sco a Chiavenna.⁴⁷

Ils catolics ded Untervaz ein s'irritai perquei ch'ils auters, «schegie mo la tschunavla part della populaziun», veglien vegnir cun in agen plevon per els ed hagian gia in fondo de 2100 fl.⁴⁸

⁴⁴ «... Il predicante di Bivio s'era s'avanzato a predicare anche a Marmorera ma perche fu assaltato da tre donne cattoliche con i pali in mano gli convenne abbandonare...» AFBE, copias de Milaun, Religione, scatla 123, Il deputato... al Ecc'mo sig're Duca d'Ossuna, 9 de fen. 1671. — AEC, Relazione 7—9.

⁴⁵ AEC, M 59 Aggravi delli Cattolici di Samignone contro li Pro- testanti, da plevon Christian Menghotti, ils 12 de matg 1671. Comp. Annales della Societad Retoromontscha 68 (1954/55) p. 222.

⁴⁶ ACC Bp, tom 37 p. 89 s., 104, 106—108.

⁴⁷ AFBE, Milaun, Religione, scatla 123, Il deputato... al Duca d'Os- suna, ils 9 de fen. 1671. — AEC Relazione 7.

⁴⁸ AFBE, Nunziatura, vol. 64, Montani al cardinal Altieri ils 16 d'uost 1670. — AFBE, archiv Vatican, lettere de vescovi, vol. 56, uestg de Mont al cardinal secretari, ils 29 de fenadur 1670.

Era ord Valtellina, nua ch'il survetsch divin reformau era scumandaus tras il capitulat de Milaun, vegnan plonschs ch'il capitulat vegni ruts. Per il territori grischun sez cunteneva il capitulat neginas perscripziuns. Ultra de quei camondien leu — sco il nunzi papal sez scriva — ils protestants las fiastas, «buca mo perquei ch'els han la maioritad, mobein era perquei ch'ils singuls menaders ein superiurs a tschels (che delle tre parti una sola e cattolica e per maggior disgrazia composta da soggetti piu deboli e di minori adherenze...). Leutier vegni aunc ina autra difficultad: la munconza ded unitad denter ils canonis ed igl uestg.⁴⁹ Alterai seigien ils Grischuns era pervia d'in vicari general cun specialas facultads, numnaus da Ruma per la Valtellina, en la persuna digl arciprer de Sondrio.⁵⁰ Perquei fa nunzi Edoardo Cibo tuts sforz ded impedir la infiltraziun protestanta silmeins en Valtellina cun scriver agl ambassadur spagnol a Cuera, al guvernatur dil ducat de Milaun e perfin al nunzi en Spagna de procurar che las perscripziuns confessionalas dil capitulat vegnien observadas strictamein.⁵¹ Ord ina brev de mistral Paul Jenatsch, fegl dil renomau Gieri, intervegnin nus ch'ei seigi vegniu stigau bravamein encunter la Spagna a caschun d'ina nozza a Gräsch, nua che debia Salis gronds erien radunai e ch'ei seigi vegniu formulau leu la parola, ch'ins hagi 1637 enten scatschar ord la tiara ils franzos, vendiu la religiun protestanta ed ussa vegnien ins aunc a scatschar ils reformai orda Chiavenna.⁵²

Igl ambassadur spagnol Cont Casati, schebein catolics, seprendeva buca en bugen per interess spirontamein catolics per buca lavagar enzatgei culs biars adherents della partida ord il camp protestant. Quella reproscha ha el savens stui udir e perfin, che sche la Spagna vegli buca gidar ils catolics, sche vegnien lezs a sevolver per agid tier la Frontscha. Quei vess lu era muntau ina viulta politica viers la Frontscha, e quei

⁴⁹ AFBE, Nunziatura, vol. 65, Cibo al cardinal Altieri, ils 9 de schaner 1671. — AEC Auszüge 29 s.

⁵⁰ AFBE, Nunziatura, vol. 66, Cibo al cardinal Altieri, igl 1. ed ils 12 de schaner 1672, 12 de december 1672.

⁵¹ AFBE, Nunziatura, vol. 64, nunzi Cibo al cardinal Altieri, ils 14 de nov., 21 de nov. e 26 de nov. 1670. AFBE, Trattati 1671, Ragioni per le quali le Tre Leghe hanno pubblicato la Grida nella Valtellina.

⁵² AEC, Pol. Akten, Paul Jenatsch a Casati, ils 14 de fevver 1670.

era ual quei che lezza encurevi gest quels dis aschi intensivamein.⁵³

Il schaner 1656 era la Cuort episcopala a Cuera stada en grond prighel de vegnir occupada militariamein ed igl attentat fuss probablamein reussius sch'il menader fuss tier l'emprova buca vegnius sez per la veta.⁵⁴ D'in semegliont complot rapporta Casati il november 1669. Agl uestg ed als canonis seigi vegniu ad ureglia, ch'ei dueigi esser urdiu il plan denter ils de priedi ded occupar la Cuort. Casati sez denton leva buca crer endretg vidlunder: Quei sappien els buca ughegiar, senza esser segirs d'in pli ferm agid militari d'ina u l'autra pussonza jastra.⁵⁵ Il pli probabel denton setracta ei cheu sulettamein de tschontschas e famas che fagevan da gliez temps aschi savens la currella e schendravan bia mals e malruaus.⁵⁶

7. LA CONGIURAZIUN ENCUNTER GUVERNATUR CLAU MAISSEN

Egl archiv episcopal a Cuera, mappa 54, ei conservau in interessantissim document. Igl ei in liung rapport u descripziun dil stan temporal e spiritual ellas Treis Ligias ed en special digl uestgiu de Cuera ella part grischuna, cun particular risguard sin las relaziuns confessionalas e sin las tentativas interpidas da vart protestanta encunter la part catolica dapi 1637 entochen 1670. Il tractat ei screts a maun, en lungatg italian e cumpeglia 114 paginas.⁵⁷ Igl autur sesuttascriva zuar buca cun

⁵³ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 28 de sett. 1672 p. 493.

⁵⁴ F. Maissen, Die Drei Bünde 1966, 164 ss.

⁵⁵ AFBE, Trattati, Casati al guvernatur de Milaun, 1. de november 1669.

⁵⁶ Surlunder comp. F. Maissen, Die Drei Bünde, 252—257 e register 419.

⁵⁷ AEC M 54, «Relazione dello stato spirituale e temporale della Rhetia, paese de signori Griggioni de i molti danni fatti da gli heretici dall'anno 1637 sin al presente 1670 e di molte altre importantissime cose appartenenti al mantenimento della s. Fede e della Lega fatta tra S. Maestà Cattolica et i Grigioni l'anno 1639 indirizzata et dedicata all'Ecc'mo Signore Don Gaspar Tellez, Duca d'Ossuna, Governatore et Capitano Generale di S. Maesta nello stato di Milano, ad istanza di Monsignor Illustrissimo Udalrico di

num, mo ei prest eruius. Alla fin de sia cuorta introducziun suttascriva el sco: «Il deputato del vescovo di Coira e da i Grigioni Cattolici». El seigi tarmess dagl uestg e dal corpus catholicum a Milaun per informar il guvernatur dil stat de Milaun. El seigi dapi 37 onns sesents el Grischun, e subdit dil retg de Spagna. Il rapport datescha dils 22 de december 1670. Pli anavos el text setradescha igl autur sco pader missionari caputschin.⁵⁸ Quei ei avunda: Ei setracta de negin auter che dal pader missionari caputschin ord la provincia de Milaun, Francesco Maria da Vigevano. El auda denter quels caputschins talians, ch'ei stai il pli ditg en Rezia e gudevan leu la pli gronda stema ed autoritad. El ei naschius entuorn 1605 e compara igl empremsco missionari retic 1634 a Bivio e Murmarera e pastorescha lu da 1635—1692 a Tinizong e Savognin. Morts ils 11 de zercladur 1692 ella vegliadetgna de 87 onns suenter ver pastorau 58 onns ella missiun retica.⁵⁹ Dil temps ch'el ha scret siu rapport era el pia en siu 37avel onn en Rezia e da quei medem temps secattava el daveras a Milaun sco delegau digl uestg e dil corpus catholicum.⁶⁰

San ins sefidar dil document? *Saveva* igl autur dir la verdad, *vuleva* el dir ella? Negin dubi che P. Francesco enconuscheva sufficientamein e meglier che zatgi la Rezia e sias relaziuns en tons onns de pastoraziun. Denter auter porta el ina fetg minuziusa ed evidentamein exacta descripziun geografic-politica dil Grischun, cun indicaziun dil diember de pleivs catolicas e reformadas, dils spirituals e predicants en mintgina dellas Treis Ligias. El rapporta sur dils malruaus e combats confessionals dils davos trenta onns, ch'el ha personalmein fatg atras, fetg detagliau e minuziusamein, naven dallas emprovas ded ir culs caputschins ord la tiara da 1643—1649, ils debachels els loghens paritetics, l'attacca silla Cuort episcopala 1656 e principalmein las davosas burasclettas suramenzionadas dils 1668—1670. E quei tut en concordanza cun quei ch'ei ord quest temps a nus enconuschent. Ils fatgs ch'el raquenta constatan, la fuorma ei

Monte, vescovo di Coira e Prencipe del S. Rom. Imperio e di tutto il corpo de i Grigioni Cattolici e d'altri Zelanti. Il deputato del vescovo di Coira e da i Grigioni Cattolici. Milano 22 dicembre 1670.

⁵⁸ l. c. Relazione 5 s. e 44.

⁵⁹ Willi 191.

⁶⁰ Comp. il capetel suandont.

en moda e maniera dil temps, empau stravagada. En tut priu astgan ins sefidar della verdeivladad de nies autur.

Buca aschi serius drova igl autur vegnir prius cura ch'el fa ses excuors personals descrivend impressiuns e meinis privats, sco per exempel cura ch'el dat ina caratteristica climatic-geografica e linguistica dil Grischun: La tiara seigi selvadia, in signur ord igl jester hagi exclamau, vesend la tiara l'em-premaga: Montes superbiae et Valles miseriae, beati qui non viderunt et crediderunt. «Cuolms della luschezia e vals della miseria, beai quels che han buca viu e cartiu». Ins plaidi cheu per la gronda part ina mistira de plirs lungatgs, numnau lungatg romontsch, (Si parla per la piu parte con una mistura di molti linguaggi, chiamato linguaggio romancio).⁶¹ Quei era da quei temps empau la moda de dir, senza ver las enconuschientschas necessarias. Igl autur vegn lu tier las discrepanzas confessionalas dil davos temps e da quei onn 1670, e suenter ver giu menzionau la dispeta pervia della bulla papala alla porta dellaatedrala da 1670,⁶² porta el la impurtonta notiza che se-cloma verbalmein:

Nel istesso tempo s'è scopersa la gran congiura fatta contro l'Illustrissimo signore governatore Nicolo Maissen da Somvico d'ammazarlo, essendo egli uno de più ferventi prudenti et animosi Cattolici della Lega Grisa.⁶³

Per romontsch:

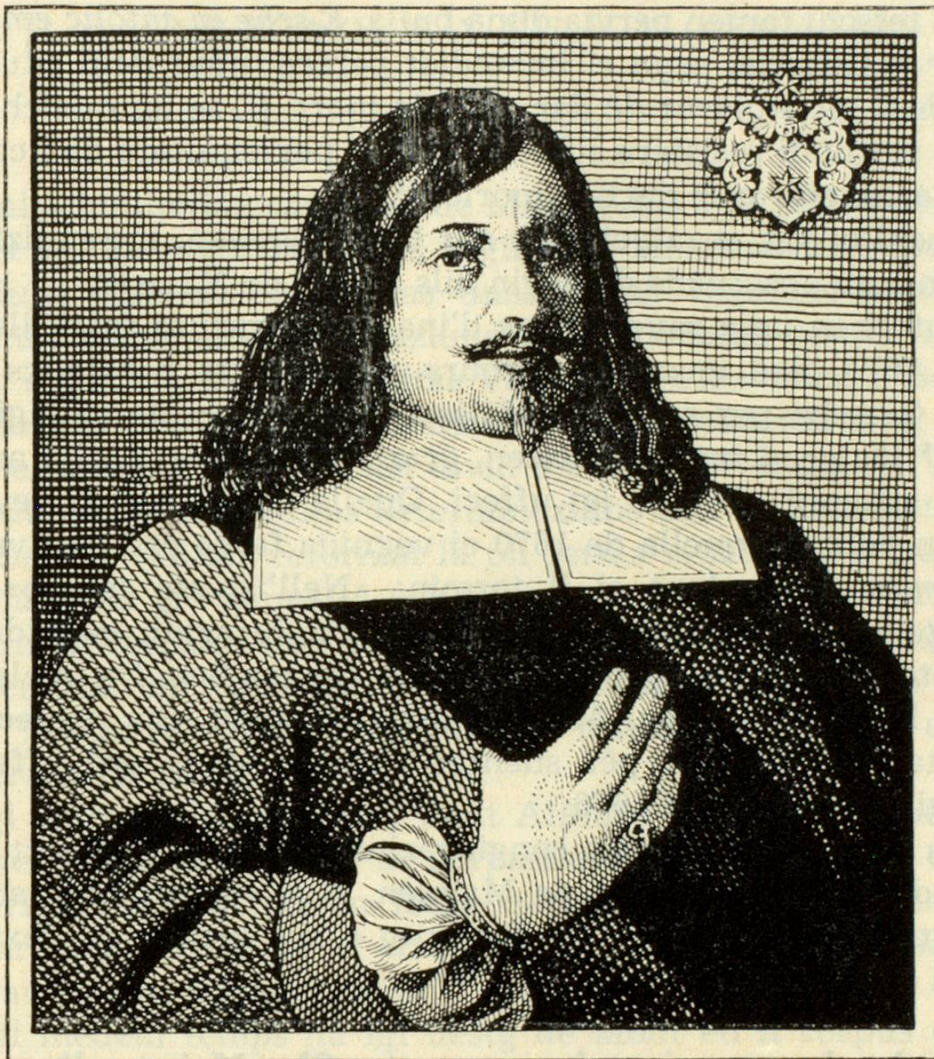
Da quei temps ei vegniu discuvretg la gronda congiuraziun fatga encunter igl Illustrissim signur guvernatur Clau Maissen de Sumvitg, cugl intent de mazzar el, essend ch'el ei in dils pli fervents, prudentes e curaschus catolics della Ligia Grischa.

Empau plinengiu vegn igl autur aunc inaga de plidar sin congiuraziuns, segiramein fixond la congiuraziun de prender la veta a Clau Maissen, en connex culla fatschenta della bulla papala, damonda igl autur, tgei ch'igl uestg hagi de spetgar dals protestants, che la totala destrucziun digl uestgiu, demai

⁶¹ Relazione, p. 1, paginaziun veglia.

⁶² Mira sura p. 24—28.

⁶³ Relazione p. 10.

Reproduktionsrecht bei W. Derichsweiler

CAULIGIA E GUVERNATUR

CLAU MAISSEN

1621—1678

ch'ins fetschi tanien pervia d'ina bulla. *E sche in catolic emprova de far resistenza, vegn el immediat persecuitaus dagl adversari entochen secongiorar de dar ad el la mort.* (E se un qualche catolico tratta di resistere subito quello e perseguitato da i contrari sin a congiurar di darli la morte).⁶⁴

Aschilunsch enzatgei niev sur Clau Maissen, ina notizia entochen ussa observada da negin dils auturs de Maissen.

Entochen ussa savevan ins d'ina congiuraziun fatga ils 6 de matg 1674, dad enzacons signurs, protestants e catolics della Ligia Grischa per sclauder Maissen dagl uffeci de cauligia per 1675.⁶⁵ Malgrad tut ha Maissen, grazia all'influenza digl ambasadur spagnol, obteniu igl uffeci. Quella congiuraziun veva pia ina fin *politica*, quella de 1670 ei vegnida fatga ord *motivs confessionals*. Impurtont ei il termin: «*Nell'istesso tempo*». «*Da quei temps*», pia entuorn 1670 ei la congiuraziun vegnida *discurvetga*. Cu ella ei vegnida engirada san ins buc. Da quels onns steva la steila de Clau Maissen aunc sil zenit. Sia persecuziun aviarta ha entschiet pér suenter ch'el ei staus ord uffeci de cauligia la primavera 1676.

La scoperta de questa congiuraziun dat *in niev aspect* enten il giudicar igl assassinat de Maissen. Nus vegnin aunc sutvart a vegnir sin il menader de Sumvitg e siu curaschus s'exponer per la caussa catolica.

Mo las duas congiuraziuns encunter Clau Maissen, l'emprema ord *motivs de confessiun de 1670* u *avon*, e la secunda da 1674 ord *motivs politics*, indicheschan sufficientamein il carschent odi encunter el ord *motivs politic-confessionals*, e confessiun e politica paran de ver dau ad el il stausch alla mort, daferton ch'ils malfatgs ch'ins sesprova d'adossar ad el en in process monstruus, sco tals ein numerus dal temps baroc, paran de ver surviu sulet sco pretext.

Per conclusiun de quest capetel seigi aunc menzionau che talas congiuraziuns eran empau moda da quei temps.⁶⁶

⁶⁴ Relazione p. 45.

⁶⁵ Castelmur, 56.

⁶⁶ Igl Ischi 43 (1957) p. 71—79.

II. LA DELEGAZIUN A MILAUN (ATUN 1670)

1. IL DELEGAU

Cul schinum nau capitulat de Milaun dils 3 de settember 1639 denter la Spagna e las Treis Ligias ein enconuschentamein las relaziuns statalas denter las duas tiaras vegnidas reguladas, e denter auter era las relaziuns confessionalas denter il Grischun e sias cuntradas subditas Valtellina, Chiavenna e Bormio. L'influenza evangelica ei cheutras vegnida reducida fetg, buna-mein eliminada, il survetsch divin e cultus reformau en Valtellina scumandaus. Quellas determinaziuns han all'entschatta anflau tier ils cumins reformai la pli ferma resistenza e trasatras han ins buca giu simpatia per quei tractat en camp reformau e cunzun en cercels dils predicants audan ins in continuau murmignem sur dil capitulat, sco in impediment dil svilup evangelic.⁶⁷ Capeivel ch'ins sespruava da lezzas varts ded ir empau entuorn certs paragrafs.

Igl ambassadur spagnol, Cont Alfonso Casati,⁶⁸ selamentava da quei temps savens sur de surpassaments dil capitulat davart ils Grischuns, cunzun en fatgs confessionals. Sin la dieta de S. Barclamiu 1670 ha el dau en ina petiziun en caussa. Las contravenziuns stoppien calar.⁶⁹

Dil medem temps ha igl uestg de Mont ed il corpus catholicum supplicau Casati instantamein de vuler gidar ils catolics ellas stretgas e de purtar avon la supplica alla regenza a Milaun ed alla Cuort roiala en Spagna. Denton ei Casati ius nunprevedidamein naven. Da l'autra vart fidavan ins en quels fatgs era buca dil tut ad el. Schebein catolic practicont, leva el mai propi s'exponer per in fatg spirontamein confessional, per aschia buca stridar u piarder ils biars e buns e fermes amitgs e compartisans ord il camp protestant. Perquei tarmetta la part catolica in

⁶⁷ Il text dil capitulat de Milaun de 1639 sesanfla stampaus en Eidgenössische Abschiede, tom. 2 p. 2174—2209, en lungatg tudestg e talian. Ulteriurs stampats de quei capitulat, mira F. Maissen, Die Drei Bünde, p. 17, nota 1.

⁶⁸ Alfonso Casati, ambassadur spagnol a Cuera da 1664—1681. HBLs II 503 s.

⁶⁹ ACC, Landesakten A II LA 1, Casati als caus e mess dellas Treis Ligias, ils 5 de settember 1670.

agen delegau a Milaun igl atun 1670 en la persuna dil versau P. caputschin Francesco Maria da Vigevano. Quei meriteivel caputschin era en nossa tiara gia avon la vegnida dil duca de Rohan ed era, tenor ses agens plaids, staus presents sco representant digl uestg, ton a Milaun sco a Cuera, al serrament dil capitulat de Milaun 1639.⁷⁰ El ha fatg atras personalmein ils eveniments dils davos trenta onns, sur dils quals el ha rapportau al guvernatur de Milaun. El muossa daveras era ina fetg vasta e buna enconuschientscha della tiara e de sias relaziuns politicas e confessionalas, sco ins vesa quei ord sias numerosas brevs e scartiras.⁷¹

2. IL RAPPORT DIL DELEGAU

Il december 1670 sesanflava P. Francesco a Milaun. Per mauns dil guvernatur dil stat de Milaun, Don Gasparre Tellez, Duca d'Ossuna, veva el compilau siu suranumnau liung e lad rapport.⁷² Suentar la sura menzionada introducziun sederasa igl autur sur las relaziuns confessionalas. Ils reformai seigien superiurs als catolics, ton en diember, sco en beinstonza, en forza e «sapere». Perquei hagien els era il regiment enta maun e la gronda part dellas entradas della tiara. Las duas Ligias, quella della Casa de Diu e dellas Diesch Dertgiras hagien adina in cau protestant, la Ligia Grischa era enqualga, sco dapresent 1670. Igl uestgiu seigi paupers e sappi gnanc pagar ils cuosts per necessarias conferenzas. Silsuentar suonda ina cronica sur las differenzas confessionalas dapi 1637—1670, cun l'occupaziun de diversas baselgias en loghens paritetics tras ils reformai ed il combat encunter la missiun retica.⁷³ Dil temps che colonel

⁷⁰ «... e tanto posso e devo dirlo, quanto che stimo d'averne la sicura cognitione per anni 37 che io habito in quei paesi sin avanti la venuta del Roano e sono stato presente in Coira et in Milano a nome del vescovo di Coira quando si giurò solennamente l'osservanza della Lega, singolarmente perche tutti quelli che intervennero...» Relazione 44.

⁷¹ AEC, Relazione, introducziun p. 5. — AFBE, copias de Milaun, scatola 123, act dils 22 de december 1670. — P. Francesco Maria da Vigevano ei staus la pli part de sia pastoraziun a Tinizong ed a Savognin. Willi 191.

⁷² La schinumnada «Relazione».

⁷³ Surlunder comp. F. M a i s s e n, Die Drei Bünde... 1966, p. 18—48.

Joh. Peter Guler hagi vuliu occupar la Cuort episcopala (schaner 1656)⁷⁴ havevi ina part dils protestants preparau (disposto) de mazzar tut la populaziun catolica della Dertgira aulta de Sursés en 14 vitgs ed en autras vischnauncas circumdantas.⁷⁵ Igl autur concluda l'emprema part de siu exposé culs plaids: Ordlunder vesan ins clar e bein, ch'igl uestgiu de Cuera vegn ad ir sutsura e nossa cardientscha vegn extirpada, sch'ei vegn buca dau sufficient agid, essend ch'ins sa segiramein ord experientscha e savida, ch'ils predicants han concludiu gia avon biars onns denter els de far quei, denton mo empau alla ga e buca tut enina, per buca irritar ils prencis catolics de declarar l'uiara encunter els. E cun quei fuss la porta per la heresia aviarta per entrar en l'Italia, ton pli ch'ella ha gia tschentaui pei a Chiavenna ed en Valtellina.⁷⁶ —

En questa fuorma ei la pretensiun dil scribent bein empau ferm tubac, e tonaton rapporta el enzaco las impressiuns, la tensiun ed il spért, silmeins il murmignem de bia glieud da gliez temps. Ei suonda ina liunga litania de lamentaschuns sur las tentativas dils de priedi a Chiavenna, in liug che seigi daventaus ina mesa Genevra.⁷⁷ Per liung e lad descriva igl autur las emprovas d'introducir la reformaziun en Valtellina.⁷⁸ Sereferend al mazzament dils protestants en Valtellina 1620 pretenda igl autur, ch'ils predicants hagien concludiu ils 15 de zercladur 1620, de mazzar sin in cert termin tuts ils principals spirituals catolics en Valtellina,^{78a} ed ei fussi bein

⁷⁴ Mira F. M a i s s e n, Die Drei Bünde, p. 164—167.

⁷⁵ «Nel tempo ch'il Guler invase il vescovato havevano una parte de Protestanti disposto d'uccidere tutta la gente cattolica della Comunità grande di Sorset...» — Relazione p. 4.

⁷⁶ «... sapendosi di certo per scienza et esperienza, che cosi gia molti anni sono, hanno conchiuso tra di loro i Predicanti, ma solo poco a poco per non irritar i Principi Cattolici, a pigliar l'armi contro di essi se lo destruggessero tutta in una volta. E quindi restarebbe aperta la porta all'heresia di Germania per entrar nell'Italia, havendo gia posto i piedi in Chiavenna e Valtellina» — Relazione 10 s.

⁷⁶ Relazione 11—15.

⁷⁸ Relazione 105—112.

^{78a} Schebein e con lunsch questas pretensiuns de P. Francesco ein veras, ei aunc de sclarir giu meglier. Il historiograf della diocesa, J. G. M a y e r, plaيدا ded ina congiuraziun encunter ils catolics. M a y e r, 272.

era vegniu adaquella, sche Dieus vessi buca disponiu auter e vessi giugau quella brev els mauns de buns catolics. Ed enstagl de quei seigi, cun igl agid digl imperatur, vegniu agl enconuscent mazzament dils protestants il fenadur sissu.⁷⁹ Egl ulteriur decuors en plirs capetels interquera igl autur la damonda schebein ils Grischuns vegnien a rumper la Ligia cun la Spagna. El vegn la finala tier la conclusiun che quei seigi buca il cass: Ils catolics vegnan buca a rumper ella, sche la Spagna sustegni els ed ils reformai san era buca rumper ella, essend che negin potentat jester vegness a gidar els sco protestants. Perencunter sch'ils catolics vegnessien buca susteni dalla Spagna, savessien els rumper cun lezza ed encurir agid tier la Frontscha. Ed ei seigi era negin dubi che els vegnien a far quei, sco gia concludiu, era sut la resca de piarder la Valtellina u autras libertads per spindrar la cardientscha, il pli custeivel.⁸⁰

3. PROPOSTAS DIL DELEGAU

Ord sias reflexiuns tila P. Francesco las suandontas conclusiuns: Igl ei caussa certa ch'il gest Diu lai tier ch'in pievel piardi sia cardientscha cura che ses puccaus ein numerus e grevs avunda, sco ins vesi ord plirs exempels. Quei sa era daventar il cass tier ils Grischuns catolics. Mo sch'il Segner vul mantener ad els la cardientscha, sco jeu sperel, e sco igl ei stau il cass dapi la introducziun della missiun retica e cugl agid d'auters biars e buns spirituals della tiara e per amur dellas oraziuns e sospirs de tontas bunas olmas, lu sto la Spagna porscher curaschusamein ed effectivamein siu maun d'agid, tschelluisa ei grond prighel che la Ligia cun la Spagna va en tocca. Silsuenter descriva el ina pauc favoreivla situaziun: Ord bucca de biars catolics hagi el udiu a schend, ch'ils reformai fetschien tondanavon, che nus ed els meien la finala sutsu. Ils catolics ein staunchels e pleins fastedis ed ei maunca gia ussa buca tals che dattan melli smaledicziuns a quella Ligia cun la Spagna e da biaras varts hagi el udiu a schend: «Sche la Spagna gida buca, mein nus tier la Frontscha».⁸¹ Il retg dell'Engheltiara hagi avon

⁷⁹ Relazione 16.

⁸⁰ Relazione 17—47.

⁸¹ Relazione 43—46.

biars onns empermess 30 000 scudis per fundar en Valtellina ina academia evangelica. Quei vegni era en paucs onns a succeder, sch'ins lubeschi leu vinavon la dimora de protestants. Igl autur visa era allas emprovas che la Frontscha fetschi de vegnir ad ina Ligia cul Grischun dapi 1647. Cun buna raschun menzionescha el, che quei seigi gie las aspiraziuns dils predicans, e che la Frontscha hagi era empermess de sustener ils interess catolics en cass ch'ei vegni tier ina Ligia.⁸² Aschia seigi ina tala ligia buca sclausa en cuort e la Spagna sappi lu mirar suenter.⁸³

Alla fin tschenta igl autur ensemen suandonts puncts, che seigien de remediar u garegiar:

1. Ils catolics astgan buca vegnir mulestai pli dals reformai.
2. Il scamond de restaurar la claustra de Cazas sto vegnir sligiau.
3. Ils caputschins missionaris ein de tolerar era en loghens paritetics.
4. Il capitani Ulrich Buol (Dusch, Pasqual), «sco in dils capo-inimitgs de nossa confessiun», sto vegnir censuraus.
5. Sut la direcziun dil guvernatur de Milaun duei ina delegaziun vegnir tarmessa a Ruma tier il papa en num digl uestg e dil corpus catholicum.
6. Tras mediaziun dil papa duei la Frontscha vegnir incaricada de buca sustener ils protestants grischuns.
7. Era la Frontscha duei gidar per ch'ei vegni restituiu beins usurpai.
8. La congregaziun de propaganda fide a Ruma dueigi comprar giu ils beins dils protestants en Valtellina.⁸⁴

Davart la Spagna vegni pretendiu il suandont:

1. Ch'il guvernatur de Milaun selamenti entras igl ambasadur Casati tier ils protestants grischuns «sur de tons mals, commess encunter la pia intenziun de Sia Maiestad».

⁸² Ariguard las tentavivas suenter ina Ligia cun la Frontscha mira: F. Maissen, *Die Drei Bünde*, 1966, p. 234 s., 364—374. — Pieth Friedr., *Bündnergeschichte*, 1945, p. 255 s.

⁸³ Relazione 17—51. — AFBE, copias de Milaun, Religione, scatla 123, Consideratione d'alcuni punti principali sopra gli affari de Grigioni. 22 dec. 1670.

⁸⁴ Relazione 85, 114.

2. Pretender instantamein, che quels observien en tuts graus la capitulaziun, rutta tontas gadas el Grischun ed ellas tiaras subditas.
3. Che quels laschien la libertad religiosa als catolics e cunzun de sesurvire de prers ni de paders tenor lur basegns.
4. Duessen ils protestants buca vegnir suenter a questas pretensiuns, vegli il guvernatur suspender las pensiuns tochen alla executiun, «essend buca en uorden che els rumpien la capitulaziun ed il retg hagi ded observar ella».
5. Ils capitans en survetsch spagnol ein en special de visar ch'ei opereschien en quest senn. — Il diember dils capitans catolics duess vegnir augmentaus.⁸⁵

Il delegau deplorescha che la part catolica seigi era en disavantatg arisguard ils survetschs militars per la Spagna. Dallas 12 cumpignias grischunas che surveschan el stat de Milaun seigien 9½ de confessiun protestanta e mo duas cumpignias e mesa seigien catolicas.⁸⁶

Igl ei bein de supponer che las raschuns dil delegau hagian fatg ina certa impressiun a Milaun ed alla cuort roiala. Denton gidau han ellas snueivel pauc. Bein han ins dalla cuort roiala anora dau il bien cussegl de comprar si ils beins dils protestants en Valtellina, essend ch'ei seigi tenor capitulat scumandau a quels de prender leu domicil.⁸⁷ Bia pli impurtont era per la Spagna e ses ministers de tener ils Grischuns en buna veglia e de rinforzar sia partida cun pasts ed invitaziuns, empermisschuns e daners, che de stridar mo quel e tschel, numdir tuts ils biars «amitgs» ord il camp reformau per fatgs de religiun. Quei encorschan era quels e vegnan mo pli gagliards e las dispetas confessionalas en Rezia van frestgamein vinavon, ussa pir che mai.

⁸⁵ Relazione 52—95. — AFBE, copias de Milaun, Religione, scatla 123, Consideratione etc., sco nota 83.

⁸⁶ Relazione 44.

⁸⁷ AFBE, copias ord igl archivio general de Simancas Estado III, Leg. 3382, «Information dada ad este Monsenor Nuncio tocante a los intereses de la santa fee en Grisonas Para embyar a su Magstad con despacho de 22 de henero 1671».

III. LA MALAURA VA ANEN

1. AL CUVEL DE S. LECI

La notg dils 16 de fenadur 1672 ei la porta della caplutta de S. Leci silla Plaunca sur Cuera vegnida sfraccada en, la crusch e las statuas sigl altar han ins anflau en tocca, calischs e paramenta eran naven, maletgs tartignai, la cassetta d'unfrenda era svanida, statuas fiersas dalla plaunca giu, la gnefla de S. Leci vevan ins mess si a S. Mierta e fatg autras scrocherias sacrilegicas. Ordinariat e catolics eran indignai ed alterai. Casati scriva alla curia romana ch'ei seigi de temer ina sullevaziun dil pievel, per cass ch'igl uestg procedi cheu buca cun la energia, mo era cun la prudientscha necessaria. Il prevost Conradin Mohr tarmetta immediat dus curriers a Nossadunnaun tier il nunzi cun la nova e per plaid e cussegl. Denton han ins traplau il culpont en la persuna ded in cert Georg u Gregori Salis.⁸⁸

Igl ordinariat lai immediat purtar tgisa e plogn al cussegl dil marcau. Quel ha numnau ina commissiun de treis dels per far ina uatga el liug. Ils 18 de fenadur seradunescha il capetelatedral cugl uestg. Avon quella conferenza compara ina delegaziun en num dil cussegl dil marcau en la persuna digl ugau dil marcau (Stadtvogt) Bernhard Köhl, cusseglier Reidt e podestà Saxer. Quels deploreschan il cass e sincereschan lur buna intenziun ed amicabla vischinonza. Suentur lur partenza secusseglan ils capitulars. Prevost Mohr manegia ch'ins dueigi engraziar per quella delegaziun de creanza. Pigl auter seigi de pretender dal cussegl marcauil ina rigurusa ed exacta inquisiziun. Il culpont seigi de declarar per «infams». Pertgei il delict seigi ina offensiun digl uestg. S. Leci ussa profanau, seigi igl emprem uestg de Cuera ed apiestel della Rezia ed igl antecessur digl actual uestg. Il decan Mattias Sgier ed ils ulteriurs canonis van d'accord. Il cass seigi horribels e cunquei ch'ei seigi stau ier (17. fenadur) pil di de s. Norbert (!) in grond concuors

⁸⁸ AEC, Pol. Akten, Casati al secretari dil stat ils 20 de fenadur 1672, p. 481 e Casati al guvernatur de Milaun, ils 13 d'uost 1672, p. 483. — AFBE, Nunziatura, vol. 66, nunzi Cibo al cardinal Altieri, ils 22 de fenadur 1672 (2 acts) e il medem al medem, ils 19 d'uost 1672.

de pievel, havessi quel aunc saviu schendrar in pli grond incendi. Il conclud seigi de comunicar al cussegl dil marcau.⁸⁹

Alla conferenza digl ordinariat dils 26 de fenadur communichescha igl uestg Duri ch'il culpont G. de Salis, fegl dil Vespasian de Jenins, duessi buca esser propi dil tut endretg el tgau. Schibein la famiglia de quel sco era il cussegl dil marcau detesteschien il schabetg. Denton, il malfatg seigi memia enoms e stoppi vegnir castigiaus rigurusamein, per exempel e sterment per auters. El sez hagi zuar bunas relaziuns culs Salis, seigi schizun parents cun tals (culs Salis/Zezras) aber «amicus Plato, amicus Cicero, ad magis amica veritas», dretg e giusta surtut! Dil reminent hagi il culpont smanatschau de mazzar igl uestg ed ils canonis.

Denton veva la commissiun dil marcau, il podestat Saxer, Daniel Storrer ed il capitani Finer, ensem cul camerier episcopal Flurin de Blumenthal fatg lur uatga si el cuvel de S. Leci ed anflau sut in crap calisch e patena e reliquiars, ed in di suenter plaunas, albas ed auter uorden.

Ils 3 d'uost ha la dertgira dil marcau dau ora suandonta sentenza: Il culpont seigi bandischaus ord il territori dellas Treis Ligias per veta duronta e duess el vegnir traplaus cheu, vegn reservau de proceder cun aunc pli grevs castitgs. Sia dunna e ses affons han de bandunar il marcau e sia giurisdicziun aunc il di ded oz. Ses beins a Cuera vegnan confiscai. Tut ils donns caschunai ston vegnir reparai.⁹⁰

2. DEPORTAZIUN DE DUS MATTATSCHS E SIAS CONSEQUENZAS

Perfin pervia della educaziun confessionala ded affons ord letgs mischedadas dev'ei el 17. tschentaner termentas burasclas, che savevan cun caschun sorprendere l'entira tiara. Mureva il bab catolic ni la mumma protestanta, encureva lu la parentella, de messa u de priedi, beinduras de trer igl ierfen u miezierfen

⁸⁹ AFBE, Nunziatura, vol. 66, Cibo al card. Altieri, ils 22 de fenadur 1672. — AEC PC, protocol de gestiun 1672 dils 23 d'avrel — 24 de sett. 1672, buca paginau, e AEC, Auszüge p. 55—57.

⁹⁰ AEC PC, protocol de gestiun 1672 dils 23 d'avrel — 24 de sett. e AEC, Auszüge p. 57—59. — AFBE, Trattati, El Marques de Centellas a Casati ils 24 de fen. 1672 e Duca d'Ossuna a Casati 1 d'uost 1672.

da lur vart, magari encunter ils statuts dil cumin che determinavan tscheu e leu sco per ex. els «Quater Vitgs», ch'ils affons ord lètgs mischedadas hagien de suandar la confessiun dil bab, e las mattatschas quella della mumma entochen ina certa vegliadetgna. Bia cumins possedevan en quels fatgs insumma negins paragrafs. Buca meins che diesch talas dispetas ein enconuschentas mo naven da 1650 tochen 1700.⁹¹

In dils pli irritonts cass ei quel de Bivio staus. Tenor in rapport davart protestanta ei leu schabegiau la primavera 1673 il suandont: Il bab catolic Ghisletti dils affons Thomas de 14 e ded Andreas ded 11 onns era morts. La mumma era de priedi. Ils dus mattatschs eran entochen ussa educai ella confessiun catolica. Il venderdis sogn va il buob Thomas al survetsch divin de priedi. Persuenter survegn el la sonda sera fridas de siu frar pli vegl Giacomo, sco ei vegn pretendiu per cussegl dil caputschin P. Domenico.⁹² Il mattatsch cuora ord casa sil plaz dil vitg e cloma per agid. S'empitschond negin ded el cloma el il predicant Johann Stephanin en agid.⁹³ Quel pren el en schurmetg e dat ad el albiert per quella notg. L'auter di, ei era Pastgas, vul el ir cul predicant al survetsch divin, vegn denton stratgs naven dal frar Giacomo. Il mattatsch grescha mordio ch'el vegli buca ir a messa, el lessi ir a priedi. Plirs protestants dattan neutier e sustegnan el e prendan el cun els en baselgia. Suenter tuorna el puspei en casa dil predicant. Denton fuva era il frar pli pign staus el survetsch divin protestant.

Sco ei secloma el rapport da vart protestanta, hagien lu ils dus frars rugau il predicant de prender els cun el vin Bergaglia. La mumma protestanta seigi stada cuntenza cun quei ed hagi schizun tarmess la feglia pli veglia culs dus frars en Bergaglia. Prest sissu seigi il predicant suandaus en cumpignia dils dus Bergagliots Domenico Negrin ed Augustino Marolli, ils quals hagien cumpignau la societad tochen sil pass dil Sett, muort las schliatas vias e l'aura disfavoreivla.

⁹¹ BM 1960, 317—319.

⁹² P. Domenico da Poschiavo u Pontaccio ei a Bivio 1672/73. Willi 12, 183.

⁹³ Johann Steffani da Guarda, ordinaus 1644, a Guarda 1647—1663, a Bivio 1663—1676 e puspei a Guarda tochen 1696, tochen sia mort. JHGG 1934, 28.

Da vart catolica vegn il schabetg raquintaus tut auter. Ils affons seigien vegni carmalai cun malezia, pupergnems e schenghetgs en baselgia protestanta e seigien lu vegni spedi culla forza dils dus umens, empustai apostata leutier, vin Bergaglia per educar els leu de priedi. Ils catolics dil contuorn e da pli lunsch eran surlunder snueivel irritai e plidavan d'in «enguladetsch d'affons» e de «deportaziun».⁹⁴

La nova ei spert arrivada da Bivio a Cuera. Ils 14 d'avrel orientescha igl uestg Duri il capetelatedral sur il curriu e passau. Il decan Mattias Sgier, bugen burasclus, fageva spitachels: Ei seigi ina vergugna che quels Spagnols sustegnien ins in quex. Ei seigi ded allarmar il nunzi e Ruma e clamar en agid la Spagna e la Frontscha e dar part al cau della Ligia della Casa de Diu ed a quel della Ligia Grischa, Clau Maissen. Ei detti probabel negin auter mied che la forza e violenza de puspei vegnir en possess dils dus frars e quei dueien ils de Sursés far, quella canaglia che fan bravuras maisudidas, tschelluisa stuess ins allarmar tuts ils catolics della tiara ad ina sollevaziun.⁹⁵

Uestg de Mont veva scret gia pli baul in'allarmonta brev a Ruma adressada al cardinal secretari dil stat. La prepotenza dils protestants el Grischun seigi schi gronda, ch'ei seigi buca pli de resister. Sch'ei vegni buca prest dau bratsch ed agid, seigi la brastga della cardientscha catolica gleiti stizzada en Rezia, en Rezia che seigi igl antemural dell'Italia. Igl agid fussi maneivels de dar tras la Spagna e l'Austria, pussonzas catolicas circumdantas, e quei savessien quellas tiaras far senza sponder in daguot saung, stimadas e temidas sco ellas seigien (per esser da Protestanti temuti e stimati al maggior segno), essend ch'ils Grischuns sappien buca viver senza il hanletg cun quellas.⁹⁶

⁹⁴ Sur dil decuors dell'affera: AEC, M 59 «Raggioni che si allegano contro il procedere della drittura di Bivio in causa delli fratelli Gisletti con la narratione giusta del fatto.» Senza datum. Sur dils dus Bergagliots: ACC Bp, tom 39, p. 154. Cheu vegn il Negrin numnaus cul prenum Agostino enstagl Domenico. — AEC PC rapport dils delegai dil marcau de Cuera, protocol dils 15 d'avrel 1673 e AEC, Auszüge p. 114.

⁹⁵ AEC PC, protocol dils 14 d'avrel 1673.

⁹⁶ AFBE, copias digl archivio Vaticano, Lettere de vescovi, vol. 56, uestg de Mont al cardinal secretari dil stat ils 29 da fenadur 1670. — AP vol. 35, uestg de Mont alla Congregaziun de Propaganda ils 10 da settember 1670.

Ils 19 d'avrel convochescha igl uestg puspei il capetelatedral ed il cauligia e representant digl entir corpus catolic, Clau Mais-sen. Quel dessegna in pauc legreibel maletg della situaziun: En Portenza hagi ins fatg ina convenziun u «Ligia de Cadeinas». Tuts hagian suttascret. Tgei quella hagi propi de muntar sappi ins oz aunc buc. Mo la caussa stetti mender che quei ch'ins creigi. Ils protestants sez ditgien ch'ei seigien «pinai de sedefender per lur part». Mo ils catolics seigien bandunai da tuts. Ni Ruma ni la Spagna muentien in det e cheu seigi tut secussegliar era adumbatten. La radunonza concluda de perinaga schar intercurir il fatg pli exact tras ina cumissiun.⁹⁷

Il prevostatedral Conradin Mohr pretendia schizun ch'il predicant de Bivio hagi deportau ils dus frars culla forza sut la protecziun de 40 Bergagliots. Davart igl uestg e corpus catolic vegn ins la finala alla conclusiun de pretendere ch'ils dus mat-tatschs vegnien puspei returnai a casa e ch'ei vegni schau ad els la libertad cumpleina, de sedecider ad ina u l'autra confessiun.⁹⁸

La dertgira de Bivio lai cuninaga citar il predicant ed ils dus umens ed intradescha in process criminal pervia ded enguladetsch u deportaziun d'affons. Lu surdat ella il cass vinavon alla dertgira aulta de Sursés cun la quala ella veva certs ligioms en cass criminals.⁹⁹ Quella pretendia sco emprem pass — en concordanza cugl uestg e corpus catolic — ch'ils dus affons vegnien restitui alla casa paterna.¹⁰⁰ (Il scolasticus Tini fuss magari bugen ius aunc pli lunsch e leva ch'ins scatschi naven il predicant e tuts ils reformai da Bivio e scarpi giu lur local de survetsch divin). Ils Bergagliots han perinaga schau saver tras ina delegaziun de Cuera agl uestg ch'ils dus frars seigien buca vegni tarmess anavos, essend che negin seigi vegnius per els.¹⁰¹

Ils treis citai della dertgira de Sursés denton snegan la competenza de quei dicasteri e pretendan dertgira nunpartischonta. — Ins fa era valer ch'il frar de 14 onns seigi tenor lur statuts

⁹⁷ AEC PC, protocol dils 19 d'avrel 1673 e Auszüge 115.

⁹⁸ AFBE copias de Milaun, Religione, scatla 124, prevost Conradin de Mohr alla Congregaziun de Propaganda ils 10 de matg 1673.

⁹⁹ F. M a i s s e n, Die Drei Bünde, p. 171.

¹⁰⁰ AEC PC, protocol dils 2 e dils 11 de matg 1673 e AEC, Auszüge 117, 122.

¹⁰¹ AEC PC, protocol dils 16 de matg 1673 ed Auszüge 124 s.

buca pli minorens e plinavon che la medema dertgira hagi cuort avon el cass dils frars Grisch decidiu che buca ils frars pli vegls, mobein la mumma hagi de cumandar sin ils fargliuns giuvens e dil reminent hagi la mumma Ghisletti el cass present attestau officialmein ch'ella sezza hagi tarmess ils dus affons e la feglia Margreta en Bergaglia. — Adumbatten! Ils 16 de zercladur dat la dertgira de Sursés ora la suandonta sentenza: Ils dus Bergagliots han entochen gliendisdis de vegnir culs dus buobs anavos a Bivio e pagan tuts cuosts de dertgira. En cass de renitenza vegn lur muvel schaziaus ora e confiscaus ed ins resalva de lu proceder vinavon. Ils dus accusai appelleschan alla Ligia della Casa de Diu e supplicheschan de sistir la procedura entochen la dieta della Ligia dils 10/20 de zercladur. En consequenza supplichescha cauligia Raschèr igl uestg de mirar che la dertgira de Sursés desisti dalla executiun encunter ils accusai, mo survegn per risposta, ch'el hagi remess tut els mauns dil nunzi e de Casati e ch'el semischeidi buca en.

Mo la dertgira risguarda en negina maniera l'intervenziun della Ligia ed exequescha gia ils 17/27 de zercladur la sentenza. Tras 20 umens armai lai ella confiscar il muvel dil Negrin e lai menar naven 5 vaccas ed in bov e prender giu dad el 25 filips ch'el veva ad emprest, e camonda ch'ils dus buobs seigien de remetter puspei a ca-lur en cuort interval sut peina de 100 scudis. — Silla Cuort a Cuera quantan ins par'ei cun in tumult pli grond pervia de quei ed igl uestg de Mont damonda il cumin de Mesauc per agid ed assistenza en cass de basegns.¹⁰²

Denton veva era ina radunonza dils treis caus (Beitag) priu posiziun e vegnida alla raschuneivla decisiun ch'ils dus affons dueigien vegnir restitui alla casa paterna, ch'els sappien sedecider libramein ad ina u l'autra confessiun e che dus delegai, in catolic ed in de priedi, sco representants dellas Treis Ligias serendien a Bivio per s'informar dil tut exactamein, ch'els interrogheschien ils affons ed admoneschien ils Bivians alla pasch. Denton veva la dertgira de Sursés agiu el senn menzionau. Per quei vegn ella ussa citada avon la dieta generala de S. Barclamiu. Mo ella compara buca e rispunda per scret, ch'ella fussi stada per l'emprema sligiazium, mo cun quei ch'ils mattatschs

¹⁰² AEC M 59, uestg de Mont alla suprastonza de Mesauc, ils 17 de matg 1673.

seigien buca vegni restitui, sche hagi ella de far cun in cass criminal e quei seigi sia atgna ed esclusiva caussa.¹⁰³

Duront la dieta seconferenzeschan duas commissiuns, ina catolica ed ina protestanta, diember gadas e fan, era cun interrogaziun de Casati, diversas propostas e proiets de pasch, mo tut adumbatten. Ils catolics insistan sin lur emprema pretensiun e sustegnan la dertgira de Sursés. En quei connex vegn era sestratg vidaneu pervia digl engirament della brev della Ligia, dils missionaris a Tumegl e d'auter. Ils reformai laian lu vegnir ils dus mattatschs avon la dieta per interrogar els. Leu declaran els de vuler esser protestants. Mo sco igl uestg pretenda en ina radunonza, hagi ins preparau els leusunter cun pupergnem ed empermischuns e schenghetgs.¹⁰⁴ Ils protestants pretendan ch'il caputschin de Bivio hagi spitgau sin ils dus mattatschs buca lunsch da Cuera per ir cun els culla forza, e quei fussi era d'aventau, sche quels che mavien cun els fussien buca sedustai energicamein. En conseguenza de quei hagien els era buca vuliu schar ir ils buobs a Bivio. Denton seigi era il tierz frar pli vegl vegnius a Cuera e seigi leu sedeclaraus de vuler acceptar la confessiun protestanta. La part evangelica, cheutras encuraschada, ha ussa sclaus il cumin de Bivio e de Sursés ord la Ligia ed ord las cuminas sessiuns per aschiditg ch'il dicasteri cali buca de proceder encunter ils treis accusai, il plevon Steffanini ed ils dus Bergagliots. Mo lu han tuts ils deputai catolics alla dieta priu partida per ils Sursets ed han declarau, che sch'ins sclaudi quels pervia de quei, sche veglien els era unaninamein buca prender part allas sessiuns della dieta. E daveras ein lu tuts ils catolics era sesalzai ed i giuadora e buca turnai pli en sala, malgrad pliras invitaziuns. Aschia ha ei era dau cheu el parlament in terment scarp e la dispeta ei ussa vegnida tratga alla

¹⁰³ Tier il cuntegn tochen cheu: AEC M 59, act senza datum, copia 1673 raggioni che si allegano contro... cf. nota 94. — AEC, Pol. Akten, Alfons Casati da Baden al Gran Cancelliere a Milaun, ils 18 de fenadur 1673, p. 513—515. — AP, vol. 21, Nunzius Cibo alla Congregaziun de Propaganda, ils 26 de matg 1673. — ACT, mappa A 248, 17, ils treis caus ed ils mess dellas Treis Ligias confessiun evangelica al burgamaster e cussegl dil marcau de Turitg, ils 18 de settember 1673. — AEC PC, protocol dils 7 de fenadur 1674.

¹⁰⁴ AEC PC, tiels 14 de settember 1673 e Auszüge 157. — AP, vol. 35, Sommario 1—3.

liunga per onns ora ed insumma buca vegnida liquidada pli pacificamein.¹⁰⁵

Sur quei accident rapporta Casati pli tard en autra moda: Il caputschin de Bivio hagi casualmein entupau il survient dils Salis/Soglio culs dus buobs, e quel hagi cartiu ch'il caputschin vegli ir cun els ed hagi perquei tratg la spada e sch'ei fussi buca spert dau neutier in tierz, vessi ei senza fallir dau ina tresta scena. Sin quei seigi vegniu rapportau faulsamein alla dieta e naschiu ordlunder la irritaziun ed il tumult etc.^{105a}

Ils affons ein mai pli vegni returnai. Era ils parents catolics de quels han pretendiu ch'in «schi grev delict» vegni punius e quei fuva era la posiziun dil dicasteri. Perfin il nunzi ha giu presentau in sboz de pacificaziun, semeglionts allas pretensiuns dil corpus catolic e cun l'annexa, ch'ils affons dueien vegnir laschai en perfetga libertad religiosa a Bivio, e cun 18 onns dueien els sedeclarar en tgei confessiun els veglien viver. Mo era quei ei vegniu tratg sut meisa en.¹⁰⁶

Da Ruma anora ei igl uestg vegnius admonius de dar attenziun al cass e collaborar ensem cul nunzi per la restituziun dils affons.¹⁰⁷ Schizun la Congregaziun de Propaganda fide ha instanziau igl arzustg de Milaun ed il guvernatur dil stat de Milaun sco era igl ambassadur Casati de far valer lur influenza tier ils protestants grischuns. Gie, schizun l'Inquisiziun Ro-

¹⁰⁵ ACT, mappa A 248, 17, ils caus e mess dellas Treis Ligias confessiun evangelica al burgamaster e cussegl dil marcau de Turitg, ils 18 de september 1673.

^{105a} AFBE, copias de Milaun, culto conventi etc. 1620 Casati al principe de Ligne, ils 16 de matg 1675. — AEC, Pol. Akten 16 de matg 1675.

¹⁰⁶ AEC M 59, P. Francesco Maria agl uestg Duri ils 20 de fenadur 1673.

¹⁰⁷ AEC M 59, Congregatione del S. Officio agl uestg de Mont, ils 22 de fenadur 1673.

¹⁰⁸ «... instancia de la Sagra Congregacion para que haga que el envascador de su Magestad en los Cantones procure se restituien dos muchachos que los Grisones Protestantes segun los avisos de Lucerna, robaron a los Catholicos a fin de instruirlos en su sectay que del consentimiento d'este caso se siguiere en adelante de prejuicio ala religion catholica, pidiendome V. Em. lo que hai en esto y que yo haga la diligencia con el Conde Casati que convenga.» AFBE, copia de Milaun, Religione, scatla 124, Duca d'Ossuna, Milaun, al cardinal Nitardo a Ruma, ils 13 de september 1673. — Plinavon AFBE, copias de Milaun, Conventi, scatla 119 Noticia

mana ei sempitschada dil schabetg ed ha drizzau sias ordras al cardinal Litta de Milaun, sco era al guvernatur de leu.¹⁰⁸ Naturalmein ha ni Casati ni il guvernatur de Milaun piars lur ruaus pervia de quei fatg. Mo ins vesa ordlunder con lunsch in tal suffel ord las muntognas grischunas ha saviu fierer undas.

Era ils protestants ein seviults ordeifer per plaid e cussegl ed agid, numnadamein tiels Turitgès. Leu han els schau representar la caussa en lur favur tras il colonel Hercules de Salis/Marschlins, che veva 1670 obteniu il dretg de burgheis a Turitg e senumnava signur ded Elgg.¹⁰⁹ Tras brev han quels supplicau lur amitgs alla Limmat ded assister ad els ed a lur «libertad religiosa e ded en tut cass esser gideivels ad els pil manteniment de nos vegls dretgs e libertads...»¹¹⁰

La dispeta ei aunc ida ditg vinavon. Da vart catolica han ins ditg sespruau de rabbitschar anavos ils dus mattatschs, sco il S. Uffeci Roman veva era dil reminent cumandau agl uestg de far.¹¹¹ Mo quei ei mai daventau. Alla dieta 1675 smanatscha la dertgira de Sursés cun confiscaziuns, per cass ch'ils cuosts de dertgira de 1713½ fl. vegnien buca pagai. Sin quei concluda ina dieta a Cuera (Beitag), per prevegnir ad inconvegnientschas, de pagar ord la cassa della tiara 200 fl. al dicasteri de Sursés e «per il rest duei el ir nua ch'el astga». Alla dieta generala de 1676 han ins declarau il plevon Steffanini, ils dus Bergagliots Marolli e Negrin ed ils dus mattatschs, Thomas ed Andreas Ghisletti, per «libers».¹¹²

de controversias religionarias en Grisonas. Memoria per l'Em. Card. Nitardo, senza datum. AFBE, Milaun, Religione, scatla 124 Cardinal Barberino Ruma al card. Litta Milaun, ils 23 de mars 1675. Principe de Ligne a Casati ils 8 d'avrel 1675 ed il medem al cardinal Nitardo, ils 22 de matg ed ils 4 de zercladur 1675. Il Gran Cancellier del Estado de Milan al card. Litta ils 4 de zercladur 1675.

¹⁰⁹ Hercules de Salis, HBLS VI 18 Nr. 27.

¹¹⁰ ACT, mappa A 248, 17 caus e mess dellas Treis Ligias, confessiun evangelica, alla suprastonza dil marcau de Turitg, ils 18 de settember 1673.

¹¹¹ AEC M 59, Uestg de Mont alla Congregaziun del S. Officio, ils 4 d'october 1677.

¹¹² ACC Bp, tom 39, p. 49, 73, 84, 94, 154. Tier igl entir toc era AP, vol. 6, la congregaziun de Propaganda fide al card. Litta Milaun, ils 20 de fevver ed ils 26 de fevver 1674.

Strusch eran las menzionadas dissonanzas en la *Val Müstair* tschessadas, ch'ins auda gia puspei sgregns e lamentaschuns: Il maletg sur igl altar della baselgia de Sta. Maria seigi vegnius allontanaus ed in auter scarpaus. Ei setractava d'in schenghetg della feglia dil cont Maximilian Trapp, d'in niebel Austriac e consorta dil cont de Thun. Quella veva schenghegiu il maletg sco tabla votiva per ina ventireivla naschientscha. L'auter maletg veva ina dunna de Glurns el Tiroi dau per il medem intent. Cont Trapp sez ha scret agl uestg. Quel ha plunschiu tier las Treis Ligias e lezzas han semplamein admoniu ils de Sta. Maria de tralaschar de quei.¹¹³ La curia episcopala pretendia ch'ils maletgs vegnien puspei restitui, ils culponts castigai exemplaricamein, ch'il plevon e scadin catolic resti «nunmulestaus» essend ch'ei savessi tschelluisa ver grevas consequenzas.¹¹⁴ Alla dieta generala a Glion 1672 selamentan ils catolics della val surlunder e specialmein sur dil predicant de Sta. Maria che dueigi sez ver fatg empaglia ils maletgs. Ins ha schizun smanatschau de fierer giudo igl altar. Ultra de quei levi ins sfurzar ina dunna catolica de daventar de priedi, duront sia malsogna. Snegond ella quei, hagi il predicant fatg siper ella: «volete voi andare alla ca del diavolo col nostro prete?»¹¹⁵

Suenter ils liungs e grevs combats pervia della paritad a Bivio da 1647—1657 ei la damonda dil santeri protestant restada pendenta ed ei lu puspei daventada acuta els onns 1672—1674. Ella medema sessiun della dieta ei lu levau ina ferma debatta parlamentarica surlunder. Ils de priedi pretendevan numnadamein art e part dil santeri vegl, ils catolics fussen promts de schar far els in niev, sch'els desistessien da lur part vid il vegl. Essend che ni ina ni l'autra part dattan suenter, s'absenta il vegl representant dils catolics ord sala protestond sut cunterprotesta dils auters. La finala han ils de priedi tuttina pudiu baghegiar lur agen santeri.¹¹⁶

¹¹³ AEC PC, protocol de gestiun 1672, 23 d'avrel — 24 de sett. 1672 e Auszüge 61.

¹¹⁴ AEC M 59, brev digl uestg de Mont, dils 12 de settember 1672.

¹¹⁵ ACC BP, tom 38, p. 143—145.

¹¹⁶ ACC Bp, tom 38, p. 146. — Archiv parochial Bivio, acts dils 10 de sett. e 27 d'uost 1672 e principalmein la cunvergnientscha dils 9/19

Alla dieta de Tavau 1671 han ins purtau plogn encunter ils catolics de *Puschlav* e specialmein encunter il prevost de leu, Benedetto l'Aqua, ch'ins persequiteschi tuts quels che seconvertien alla confessiun reformada e ch'ins procedi schizun cun confiscaziuns de rauba encunter tals, sco da cuort d'aventau a caschun della conversiun d'ina giuvna; ch'ins cunterfetgi cheutras alla brev della ligia e disturbi la pasch della tiara. En num dils protestants ei colonel Paul Buol vegnius tarmess tiel nunzi per mirar de remediar. Quel ha rispundiu mo en fuorma generala: El vegli segiramein mirar ch'ins cunterfetgi buc alla brev della Ligia etc. La dieta ha denton concludiu de castigiar il prevost e de procurar per l'observaziun della brev della Ligia.¹¹⁷ Il prevost ei ad interim vegnius prius naven da Puschlav. Denton han ils parochians supplicau per sia reintroducziun e l'Aqua ha puspei saviu turnar, suenter ch'ins ha da vart catolica empermess de tralaschar las provocaziuns.¹¹⁸

Lezs dis ei insumma levada ina termenta malaveglia encunter ils paders *caputschins* della missiun retica, gie in stemprau vehement, sco nus vegnin aunc a veser plinengiu. La missiun ei vegnida clamada el tierz decenni dil 17. tschentaner ed ils paders ein vegni introduci dalla congregaziun de propaganda fide ellas pleivs vacantas dil territori romontsch grischun. Els eran plitost considerai sco ina avanguardia della cunterreforma. Perquei era ei alla entschatta prevediu de metter els plitost en loghens paritetics, cun la mira de recatolisar ton sco sepo e confirmar loghens periclitai, sco per ex. ella Engiadina Bassa. Era pli tard vi era lur pensum plitost de surprendre pleivs exponidas e paupras e de dar agid alla munconza de spirituals seculars.¹¹⁹

de zercladur 1674 e plirs sbozs senza datum. — Surlunder era: F. Maissen, la dispeta confessionala de Bivio, separat dellas Annalas della Societad Retoromontscha 1957, p. 58 s. e F. Maissen, Die Drei Bünde, p. 204.

¹¹⁷ ACC Bp, tom 37, p. 87 s., 103, 136 s., 162 s. ACC, Geb. Landessachen B 2001 tom 1, p. 443.

¹¹⁸ ACC, Landesakten A II LA 1, Pleiv catolica Puschlav als caus e mess dellas Treis Ligias, dils 28 de mars 1672 e Protestants de Puschlav als medems, mars 1672. — AFBE, Nunziatura, vol. 66, nunzius Cibo al cardinal Altieri, ils 15 d'avrel 1672. — AP, vol. 21, Conradin Mohr al nunzi ils 30 de mars 1672.

¹¹⁹ Surlunder: F. Maissen, Die Drei Bünde, p. 309.

A caschun della dieta S. Barclamiu a Glion 1672 ha il plevon de Glion, Christian Gaudenz¹²⁰ referiu el ravugl dils mess protestants, en num della sinoda ed attaccau mordio ils caputschins. Quels seigien tenor brev della Ligia (artechels de Glion) insumma scumandai ellas Ligias, sco jasters ch'ei seigien.¹²¹ Quels caschunien de tuts disgusts e malruaus en fatgs confessionals, sco da cuort a Sevgein. Cura ch'il predicant hagi vuliu far il riug de bara pil defunct giuncher Martin Montalta, seigi il catolic Giachen de Cabalzar siglius neutier ed hagi impediui quei, e quei segiramein per instigaziun dil caputschin. Ed ultra de quei hagi ins era smanatschau de buca tolerar pli la sepultura de lur affons buca battegiar en santeri. La radunonza ha lu concludiu de renfatschar quei als catolics e de pretender ch'els clomien naven ils caputschins per amur della vincendeivla pasch, e de scriver ora als cumins per intervegnir lur meini.¹²² Alla sinoda dil medem onn (1672) ein ils predicants vegni incaricai ded instruir stediamein ils mess de lur cumins alla dieta de pretender ch'ils caputschins vegnien naven. Il medem ei diventau alla sinoda 1673 a Cuera.¹²³

D'ulteriuras differenzas rapporta prevost Conradin Mohr il matg 1673 alla Congregaziun de propaganda a Ruma. A Vaz piardi in catolic che maridi ina protestanta, tenor statuts, siu dretg de burgheis. Ussa seigi leu in prepotent catolic che vegli per tut prezi dismetter quei artechel. Ella Ligia dellas Diesch Dertgiras seigi il cumin de *Belfort* en roda ded occupar igl uffeci de cauligia. Mo ins impedeschi leu ch'in catolic survegni quei uffeci. Ella Ligia Grischa vessi la «fraudulenta politica» dils protestants segir elegiu in dils ses, sch'igl uestg de Cuera vessi buca prevediu ad uras.¹²⁴ Dil reminent seigi la situaziun

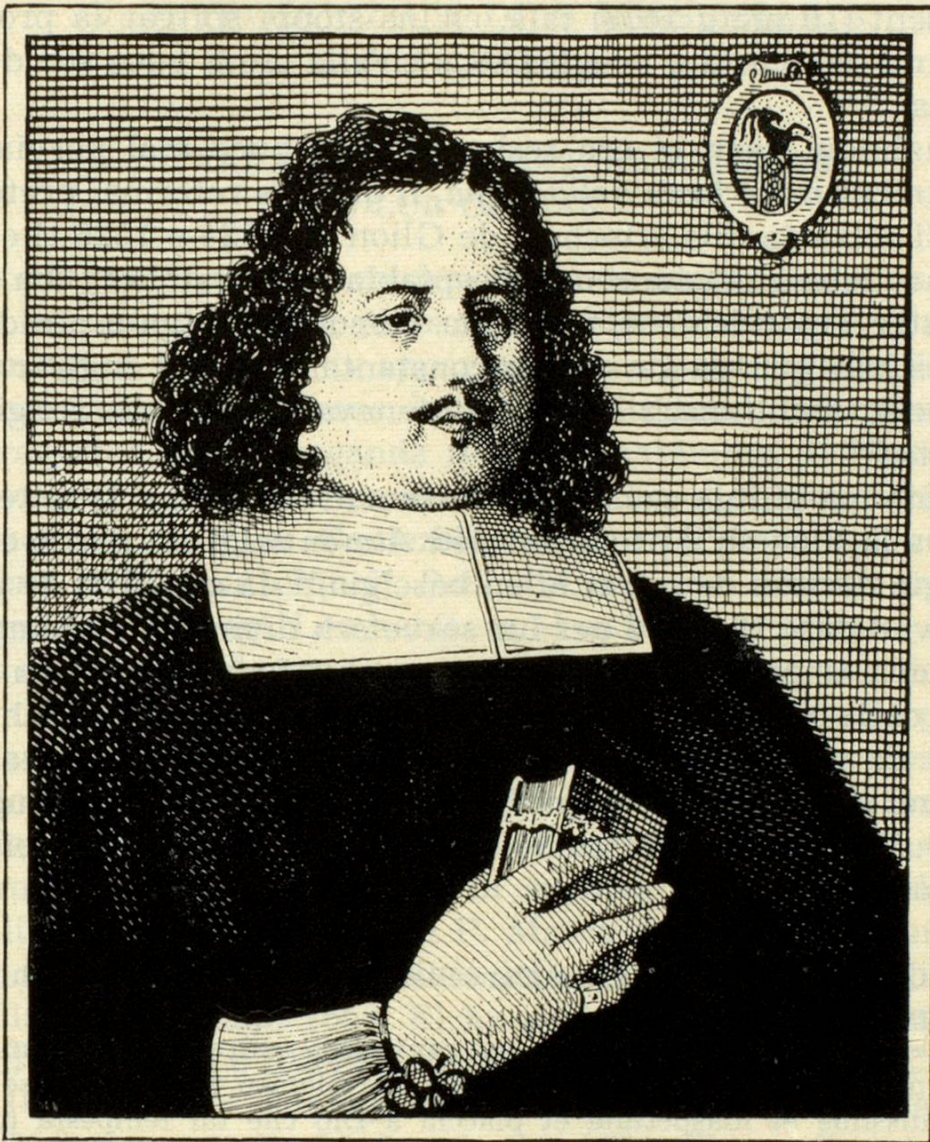
¹²⁰ Plevon Gaudenz a Glion 1664—1693, morts 1693. JHGG 65 (1935) p. 105.

¹²¹ ACC Bp, tom 38, p. 140. Ei setracta cheu digl artechel 18 della brev de Glion da 1526, che scamonda ils spirituals jasters. Da l'autra vart pretenda igl artechel 13 della medema brev il dretg per mintga pleiv ded eleger tgei spiritual ch'ella vul. Mayer, 43 s.

¹²² ACC Bp, tom 38, p. 140 s.

¹²³ Archiv sinodal della sinoda retica, Cuera, Protocols tom III, p. 337, 342.

¹²⁴ Cun quest ei probabel manegiau il cauligia Gion Gudegn Capol de Flem, sco ei sortescha ord ils protocols digl ordinariat. AEC PC, 23 avrel — 24 de settember 1672 e Auszüge 62. — AEC, Pol. Akten,

Reproduktionsrecht bei W. Derichsweiler

DECAN MATTIAS SGIER

1622—1687

dapresent (10 matg 1673) tala, ch'ins stoppi spitgar la proxima dieta ina tempiasta e «vegli Dieus ch'ella crodi buca sur de nus catolics». ¹²⁵

Finalmein vegn ei era sesburritschiu buca mal pervia digl *engirament della brev della Ligia*, il qual ils reformai pretendevan. Ei setracta dils artechels de Glion de 1524 e 1526 che cuntenevan determinaziuns nunacceptablas pils catolics. Gia 1649, e suenter repetidamein, ei quella damonda tratga a strada. Ils catolics han mintga ga snegau constantamein ded engirar quels artechels, aschilunsch ch'els cuntenevan fatgs de religiun e baselgia. ¹²⁶

Aunc ina pintga caussa sco document dil temps. Il settember 1673 va la tuna ch'il predicant ded *Almen* seigi sin murir e ch'ei seigi gia decidiu de satrar el en baselgia, ¹²⁷ la quala ils de priedi duvravan dapi 1645 era per lur survetsch divin. La curia episcopala leva impedir quei en mintga cass, ferton ch'il cau della Ligia della Casa de Diu susteneva ei. La curia incarichescha Casati de scriver al mistral Ulrich Buol a Dusch, Pasqual, per che quel procuri, ch'ei vegni buca aunc derschiu ieli el fiug tras la sepultura prevedida en tal liug. ¹²⁸ Cun tgei success ei buca enconuscent.

Casati da Baden al Gran Cancelliere Milaun, ils 18 de fenadur 1673, p. 515.

¹²⁵ «... che se Dio benedetto non prevederà vedremo di sicuro nella prossima dieta che sarà a San Bartolomeo prossimo, cose grandissime et inaspettate et piaccia a Dio che tal tempesta non sia per cascare sopra di noi cattolici...» AFBE, copias de Milaun, Religione, scatla 124, Conradin Mohr alla Congregaziun de Propaganda fide ils 10 de matg 1673.

¹²⁶ AEC PC, protocol 23 d'avrel — 24 de settember 1672. Auszüge 61 s. — ACC Bp, tom 38, p. 143, 147 s. — Annalas della Societad Reto-romontscha 72 (1959), p. 5 s. Cheutier comp. era BM 1956, p. 248—267.

¹²⁷ Ei setracta probabel ded Otto Maletta de Samedan, ordinaus 1657 e da 1666—1674 ad Almen. Tenor quei eis el tuttina buca morts avon 1674. JHGG 1934, p. 6 e 1935, p. 121.

¹²⁸ AEC, Pol. Akten, Casati al mistral Ulrich Buol ils 29 de settember 1673, p. 539.

IV. INTRODUCZIUN DILS MISSIONARIS A TUMEGL

1. ENTRADA DILS CAPUTSCHINS A TUMEGL E LUR OPERAR

La pli gronda tensiun confessionala de quels onns ei naschida ord la introducziun dils paders caputschins missionaris ella pleiv de Tumejl. A quella pleiv appartenevan era ils vitgs de Pasqual e Traun. Tuts treis loghens dumbravan lu, tenor indicaziun alla Congregaziun de Propaganda fide, 515 habitonts, 407 catolics e 108 evangelics.¹²⁹ Entochen encunter la fin digl onn 1761 ha il spiritual secular Luzi Caviezel provediu la pleiv. Igl uost de quei onn ei il caputschin *P. Paul d'Agnosegno* vegnius tarmess da Cumbel a Tumejl. Leu habitava el en ina casa privata, essend che la casa pervenda era aunc occupada da sur Caviezel. Ils 11 de november ha el lu retratg la casa pervenda, suenter che plevon Caviezel ei seretratgs. Cuort suenter arriva il pader cumpogn, Pacifico da S. Gervasio, il qual ei il november 1672 vegnius scumiaus dal pader Ambrogio da Fontanella. Suenter cuorta dimora a Tumejl suondan el in suenter l'auter ils gidonters P. Felice Maria da Romano e P. Marco da Brione. Pader Paul d'Agnosegno ei staus viceprefect della missiun da 1665—1668 ed era ella missiun dapi 1659. El ha pastoraü igl emprem a Casti gidond ora a Mon e Stierva, tochen 1669, circa in onn a Cumbel e da 1671—1674 a Tumejl e suenter a Riom/Cunter/Parsonz, nua ch'el ei morts ils 20 de schaner 1684 ella vegliadetgna de 68 onns.¹³⁰

Ils missionaris ein vegni introduci sin supplicar della pleiv tras il nunzi papal Odoardo Cibo cont de Massa, nunzi en Svizzeria da 1670—1679.¹³¹ Quel di, ch'el seigi finalmein staus

¹²⁹ AP vol. 21, Relazione della cura di Tomillo, senza datum e senza indicaziun digl autur, tarmess alla Congregaziun de Propaganda.

¹³⁰ Willi, 137, 226.

¹³¹ AP, vol. 21, Conradin Mohr al nunzi, ils 6 d'avrel 1672 ed il nunzi Cibo al cardinal Altieri a Ruma, ils 15 de matg 1672 cun l'annexa de quella brev: «Copia di lettera da scriversi a monsignor vescovo di Coira dalli vicini di Tomillo», senza Datum. Ibidem, Sommario dils 30 de matg 1672. Il medem era AP, vol. 2 tiels 30 de matg 1672. Ariguard nunzius Cibo, HBLS II 588.

necessitaus de far quei pass, essend la pleiv fetg negligida sut il davos plevon. Dus spirituals seculars hagien snegau ded acceptar la pleiv ed ils de Tumegl hagien supplicau el instantamein per ils caputschins. Quels seigien introduci mo provisoricamein.¹³² Tenor in rapport alla Congregaziun de Propaganda fide, che deriva senza dubi d'in caputschin, sesanflava la pleiv cun la arrivada dils missionaris en in stan schamperet: Munconza de paramenta, schliet uorden en baselgia e sacristia, il pievel mal instruius ed ils quens pervenda e baselgia en in «caos de confusiun». Perquei seigi plevon Caviezel vegnius licenziaus.¹³³ De remarcar eis ei cheu ch'ils numerus rapports dils caputschins stravagheschan bugen ils abus e disuordens avon lur arrivada. Aschia comparan lur ovras en pli gronda tarlischur. Ils paders missionaris eran en general fetg beinvesi dal pievel. Biaras pleivs garegiavan els, buca il davos era per quei ch'els retergevan daners per lur susteniment e per las baselgias della Congregaziun de Propaganda fide e custavan aschia pli pauc allas pleivs.

Sur digl operar dils paders duront quels treis onns a Tumegl ein pliras notizias conservadas e denter auter in pli liung rapport: Memorie del Padre Paolo d'Agnosegno, screts igl onn de sia mort 1684, senza dubi d'in confrar caputschin, sco usitau «pro domo sua», cun las ordinarias stravaganzas dil temps baroc, cunzun leu nua ch'ei setracta de glorificar las ovras capucinarum.¹³⁴ Malgrad ch'il rapport ei de recepir cun gronda precauziun lein nus excerptar ordlunder in per interessants detagls.

P. Paul ha enrihiu la baselgia cun bia paramenta e las olmas cun beins spirituals. El ha convertiu alla cardientscha catolica 23 persunas, extendend sia activitad era sur ils confins de sia pleiv. P. Paul possedeve in agen carisma ed atgna pussonza surnaturala, muort sia pietusadad. Ina stad eran ils praus tut ruinai da coss. Sin iniziativa dil pader han ins fatg ina processiun cun benedicziun dil funs. En cuort temps ei tut la vermaneglia stada svanida. La raccolta ch'ins prendeva per piarsa

¹³² AP, vol. 21, nunzi Cibo agl uestg de Mont, ils 13 d'avrel 1672 (duas brevs) et ibidem, in rapport dil P. Paul d'Agnosegno, senza datum.

¹³³ AP, vol. 21, Relazione della cura di Tomillo, senza datum, tarmess alla Congregaziun de Propaganda.

¹³⁴ AFBE, copias de Milaun, Religione, Cappuccini, Cart. 9 Memorie del Padre Paulo d'Agnosegno 1684.

ei stada quei onn pli reha che zacu, dapi regurdientschas de glieud. L'autra primavera eran ils funs puspei tut en vermaneglia d'in'otra sort. Ins ha danovamein ordinau ina processiun e quei cul medem miraculus success. Ils protestants rievàn ora la processiun, mo il Segner ha dau il castitg. Il fretg de lur funs ei restaus ruinaus da quei insect, ferton che quel dils catolics ei staus preservaus da quel cun smarvegl e confusiun dils «herets». Il fenadur de quei onn regeva ina stermentusa schitgira. Il pader ha fatg cul pievel diversas devoziuns e lu cura ch'ei tuccava de viaspras cun exposiziun dil Sontgissim han ins aunc buc observau ina nebla en tschiel. Cantond il psalm «Laudate Dominum omnes gentes» han ins udiu treis stermentusas tunadas e tiel Magnificat ha ei entschiet a plover ruasseivlamein ed ei ha pluiu quei di e l'entira notg suandonta.

Mond in di nies pader sin viadi per visitar la missiun eis el vegnius offendius maltscheccamein dad in um, il qual mettend il maun vid la pistola, ha detg, «sche la tema de Diu reteness buca mei, mazzass jeu Vus cun quest'arma». Cuort sissu eis el vegnius fiers giud siu cavagl, il qual ha smardegliau ad el in bratsch sut ses peis, de maniera ch'el ei staus sia veta schiraus. P. Paul ha liberau in affon de 5 onns ed ina fumitgasa de 19 onns da «Malefeci». Ina resgia cun mulin, ch'era tras malefeci daventada nunduvreivla ha el tras sia benedicziun puspei restabiliu.

La medema «Memoria» da P. Paul raquenta aunc de dus auters grevs castitgs de Diu. Vulend far ina emprova en lur buttega ha in sac de purla pigliau fiug ed ha mazzau dus e barschau la fatscha a treis auters de maniera che quels han giu de purtar l'enzenna de lur perfidia per veta duronta, per haver parlahau ils paders missionaris. — Fantastica para la suandonta notizia ord la «Memoria». Ei era il temps ch'ins preparava a Cuera e relaschava las ordras encunter ils caputschins e ch'il senat veva destinau sis cumpignias schuldada per tal e tal di barschar giu il vitg de Tumegl per cass che la pleiv vess tochen lu buca scatschau naven ils paders. Fatgs attents sin quei ha il pader Paul fatg la dumengia in priedi animond il pievel alla fidonza sin Diu, sin Nossadunna ed ils sogns e per s'armar cun oraziuns ferventas encunter las attaccas dil demuni ha el exponiu duront treis dis il Sontgissim, cun gronda assistenza dil pievel. La notg suenter han ins viu a curdar ina gronda hucla

de fiug giu da tschiel sur il marcau de Cuera che ha arsentau quel. La mesadad dil marcau ei daventada ina unfrenda dellas flommas. Aschia ein ils plans dils protestants vegni scumbigliai ed ils catolics liberai.¹³⁵

Cun quest incendi serefereschon las «Memorie» sin igl enconuschent barschament de Cuera da 1674.¹³⁶ La hucla de fiug menzionescha era il nunzi papal en ina brev a Ruma. La notg avon il barschament seigi ina gronda hucla de fiug curdada da tschiel giu a miez la piazza dil marcau. Auters raquintavien che ins hagi era las notgs suandontas viu talas huclas de fiug a curdond. Era il cronist de Faveras, pader Gerold Suiter, scriva entuorn 1696 en sia cronica «Annalas Fabarienses» de quei incendi, ch'el fixescha denton faulsamein pér sin igl onn 1676: Ins hagi observau cuort suenter quella catastrofa a curdond huclas de fiug giganticas per tiara ella vischinonza de Cuera. Era sil pass de S. Leci hagi ins viu a curdond ina tala dil medem temps. Immediat suenter seigi compariu ina petga de fiug che seigi semidada en la fuorma ded in um.¹³⁷ Nus vein denton buca ded emblidar che nus stein en in temps nua che las cardientschas blauas e la superstiziun flureva sil pli ault grad, ed en il temps dellas strias.¹³⁸

Partenent las relaziuns ella pleiv de Tumegl astgein nus aunc plitost crer agl ambassadur Casati che scriva: La pleiv de Tumegl ha buca la mendra pervenda. Ils davos onns eis ella vegnida pastorada fetg bein da quater canonis, denter auter dal present decanatedral Conradin de Mohr. Quel vessi magari tarmess in siu agen nevs che seigi canonis e bein scolaus e che seigi sin ina buna pervenda. Quel fussi era ius a Tumegl, sch'ei fussi buca el medem temps vegniu offeriu ad el ina aunc megliera pervenda.¹³⁹ A Tumegl ein stai sin pervenda avon il

¹³⁵ l. c. — Plinavon: AP vol. 21, Relazione della cura di Tomillo, senza datum ed autur, tarmess alla Congregaziun de Propaganda.

¹³⁶ F. Maissen, Der Churer Stadtbrand von 1674, 1960.

¹³⁷ o. c. p. 9 s.

¹³⁸ F. Maissen, Die Drei Bünde, 1966, p. 398—413. — F. Maissen, Der Churer Stadtbrand, 1960, p. 8—11. Remarcablamein sa era il plevon Tobias Egli de Cuera raquintar semegliontas appariziuns dil firmament a caschun dil grond barschament dil marcau de Cuera de 1574, Cf. F. Maissen, Churer Stadtbrand von 1674, p. 10.

¹³⁹ AP, vol. 35, Brev de Casati dils 2 de matg 1673.

Caviezel, canonici Carli de Castelmur 1648—1664, il capavel Christian Tscharner 1642—1644, canonici Conradin Mohr 1640—1642, dr. Seb. Capol 1637—1640, ed avon decan Otto de Castelmur.¹⁴⁰

Secund in rapport tarmess en, apparentamein da vart dils caputschins, alla Congregaziun de Propaganda vessien gnanc ils de priedi giu aversiun encunter ils missionaris, essend ch'els clomien savens quels per benedir lur casas e ch'els roghien els de recumandar a Diu ed als sogns lur agens basegns.¹⁴¹ In dils principals denter ils reformai hagi en sia malsogna clamau il caputschin P. Paul pliras ga per ch'el assista ad el cun sias oraziuns e siu exorcismus. El hagi detg ch'el creigi fermamein che ses predicants hagian buca tonta pussonza.¹⁴² Ord la medema fontauna aunc il suandont: In dils pli impurtonts umens de Sched, intelligents e de bien num, ei in di vegnius per marveglias a tedlar il priedi de P. Paul. Commuentaus dalla fervur dil predicatur, dalla evidenza e clarezia de ses arguments — da gliez temps era il priedi de controversa trumf — ha el, malgrad las renfatschadas de siu plevon e nunditgont las smanatschas de ses vischins, continuau ded ir a baselgia catolica per tedlar quei predicatur e veser las ceremonias della Baselgia. Malgrad tut l'opposiziun da vart dils protestants e bein ch'il predicant ha obligau el de tedlar igl emprem treis de ses priedis, ha el publicamein snegau giu la «heresia» ed ei daventaus catolics.¹⁴³

2. LA REACZIUN

L'introducziun dils caputschins ha sligiau ina viva reacziun. Ei era de spetgar che quella vegni a stuschar sin la pli ferma opposiziun da vart protestanta, cunzun da quei temps de schi gronda sensibladad confessionala, nua ch'ins discussionava e pretendeva ual l'expulsiun dils missionaris. Igl ei naturalmein

¹⁴⁰ J. J. Simonet, Die Katholischen Weltgeistlichen Graubündens, 1922, p. 186.

¹⁴¹ «Non vedesi che habbino gli heretici alcuna aversione a Cappuccini, mentre li chiamano spesso a benedire le loro case pregandoli di raccomandarli a Dio et a Santi per altri loro bisogni». AP, vol. 21, Relazione della cura di Tomillo, senza datum.

¹⁴² AP, vol. 21, Relazione della cura di Tomillo, senza datum.

¹⁴³ l. c.

buca iu ditg, ch'ils reformai de Tumegl han reclamau tier las Treis Ligias. Ina delegaziun da leu ei comparida avon il congress (Beitag) dil schaner (1672) e purtau plogn. Quei seigi ina nuntolerabla novaziun encunter las cunvegnientschas de 1647/48. Ils mess catolics han rispundiu, ch'els veglien referir agl uestg e lu rispunder.¹⁴⁴

Ils protestants insistevan sin las convenziuns de 1647/48. Ils catolics levan denton sut neginas condiziuns, sco gia pli baul era, schar valer lur valur.¹⁴⁵ Il nunzi papal ha per quei intent formulau per scret ina refutaziun de quellas schinumadas cunvegnientschas en in liung e lad tractat e presentau el al congress dil mars. Denter auter fa el valer che Tumegl seigi in liug paritetic pervia de ses diesch protestants denter 400 catolics e pervia d'aunc enzacons auters reformai, che seigien vegni recepi sco burgheis e quei sut la condiziun ch'els veglien mai semischedar en fatgs de confessiun. Dil reminent seigi la numnada «entelgientscha» mai vegnida ratificada dals cumins e seigi era nuota vegnida fatga per commissiun de quels. Ed ultra de quei seigi ella encunter l'engirada libertad della cunscienza. Lu admonescha il nunzi ils signurs de desister da talas pretensiuns e continuescha en tun smanatschont: En cass ch'ins vuless privar ils catolics da lur libertad (confessionala) fussien els sfurzai de recuorer ensemen cun mei a quels mieds che rendessen els en buca meins favoreivlas condiziuns ch'ils auters che gaudan la medema libertad engirada cun la brev della Ligia».¹⁴⁶

Al congress grischun dils 19 de mars (1672) han ils mess reformai concludiu de buca spetgar pli ditg sin la risposta digl

¹⁴⁴ ACC Bp, tom 37, p. 187, 163. ACC, Dekretenbücher AB IV 4 tom 20, p. 197. — AP, vol. 21, Conradin Mohr al nunzi Cibo, ils 27 de schaner 1672. Ibid. Sommario dils 30 de matg 1672.

¹⁴⁵ ACC Landesakten A II LA 1, senza datum 1672, «Kurze Verfassung wegen Abschaffung der neuen Ordensleute und Kapuziner». Pertuccond la cunvegnientscha de 1647/48, comp. F. Maissen, Die Drei Bünde, p. 38—48.

¹⁴⁶ AP, vol. 21, Conradin Mohr al Nunzi Cibo, ils 30 de mars 1672 e Sommario dils 30 de matg 1672. — ACC, Landesakten A II LA 1 duas brevs dil nunzi Cibo ariguard ils caputschins de Tumegl. — AP, vol. 35 «Motivi per li quali non possono essere esclusi li P. P. Cappuccini dalli luoghi misti in vigore della pretesa convention dell'anno 1647», senza datum.

uestg, mobein de tarmetter tier el ina commissiun per catschar la caussa vinavon. Il burgamaster Joh. Simon Raschèr, cauligia Gion Gudegn Capol e col. Paul Buol ein sinquei serendi si el casti episcopal per representar l'ordra. Co igl uestg ha reagiu ei nunenconuschent. Denton ei era igl ambassadur Casati s'em-pitschaus empau della caussa ed ha empruau de far prolungir il temps per liquidar la dispeta per treis meins, tochen sil zer-cladur.¹⁴⁷ Denton cun negin success!

Ils 31 de mars convochescha uestg Duri de Mont, tut en quitaus, enzacons dils principals menaders catolics ad ina conferenza. Dasper ils canonis de Cuera prendan part denter auter Clau Maissen, Gallus de Mont e cauligia de Florin, Heinrich de Schauenstein Rehanau/Tumein e Gion Viktor Travers ded Ortenstein.¹⁴⁸ Ord il votum de Clau Maissen mo cuort il suandont: Ils catolics han de spetgar negin agid d'ordeifer, essend igl entir mund sut las armas. Msgr. Nunzi ha fatg malprudent de metter ils caputschins a Tumeigl, senza gl'emprem ni secunvegnir cugl uestg ni cun il corpus catholicum, pertgei la finala ston quels defender igl uestgiu e la cardientscha. Perquei duei vegnir scret al nunzi, ch'el hagi fatg la caussa senza participar als catolics, ed en quei cass stoppi el bein era ver mieds de defender ils caputschins. Dil reminent hagien ils catolics grischuns ni muniziun ni armas ni nuot, daferton ch'ils protestants hagien tut ed era artilleria e quella veglien els buca parter culs catolics. Quels della Mesolcina seigien tuts ord la tiara.¹⁴⁹ — Maissen vegn sustenius da Travers e Schauenstein. Ei vegn concludiu de supplicar Casati ded empruar danovamein in interstezi ed ad interim semetter en contact cul nunzi e mirar tgei ch'ei seigi de far. Canonis Sgier vegn tarmess tier Casati.¹⁵⁰

Denton comparan a miez quella radunonza aunc ina ga ils treis delegai dil Corpus evangelic Raschèr, Capol e Buol e pretendan ch'ils paders vegnien allontanai da Bivio, Tumeigl, Vaz e Sevgein, quellacanun vegnien las determinaziuns dellas brevs de 1524 e 1526 a vegnir exequidas. Plinavon hagien els udiu che il nunzi vegli introducir en Valtellina in commissari apostolic.

¹⁴⁷ ACC Bp, tom 38, p. 137—139.

¹⁴⁸ Ariguard Schauenstein HBLS VI 153. Commissari Johann Travers ded Ortenstein HBLS VII 39, nr. 25.

¹⁴⁹ AEC PC, conferenza dils 31 de mars 1672. AEC, Auszüge 39—44.

¹⁵⁰ l. c. e AEC Auszüge 45—50.

Igl uestg seigi incaricaus ded impedir quei. La restauraziun della claustra de Cazas dueigi vegnir sistida. Las pretensiuns dueigien vegnir exequidas immediat, tschelluisa seigien els sfurzai ded ir naven culs caputschins cun la forza, ed els veglien buca esser la cuolpa de quei che seresulti ordlunder. Ins vevi empermess ad els gia pli baul de dar ina risposta. Els sezs hagian de far nuot cun nunzis e cun sedias apostolicas. Per l'allontanaziun dils paders veglien els conceder in termin de dus meins.

Il corpus catolic ei secunvegnius de laschar clamar naven ils missionaris da Tumegl per amur della pasch. Persuenter dueien ins laschar ils auters cumbien. Quei ei vegniu communicau al nunzi ed alla Congregaziun de Propaganda. Nunzi Cibo rispunda, el hagi mess ils paders a Tumegl sulet per gidar quella «pleiv moribunda» puspei en pei e mo provisoricamein, e quei en cunvegnientscha cugl uestg e cun Casati. Quels sappien buca negar de ver consentiu. Dil reminent sappien ils paders vegnir clamai anavos schi prest che la pleiv vegni provedida cun in adattau spiritual secular.¹⁵¹

Ussa nescha ina dissidenza denter Casati ed il nunzi. Igl ambassadur snega energicamein ded enzacu ver dau il consentiment de metter ils paders a Tumegl. Era igl uestg hagi buca dau el.¹⁵² Casati fuva era buca dil meglier de plidar sil nunzi, essend quel buca el camp della partida spagnola. Quei era dil reminent era igl uestg de Mont buc. (L'uno poco e l'altro pessimamente inchinato al servizio di Sua Maestà).¹⁵³

Ariguard il prevediu vicari u commissari apostolic en Valtel-

¹⁵¹ AEC, Pol. Akten, nunzius Cibo al cauligia e corpus catholicum, ils 13 d'avrel 1672 e nunzius Cibo a Casati ils 13 d'avrel 1672, p. 471.

¹⁵² Casati scriva: «... quanto grande sia la difficoltà di poter incontrare pienamente la sodisfazione di monsignor nuntio e di questi P. P. Cappuccini missionarii li quali lasciandosi trasportar dalle lusinghe di chi ha sempre cercato d'intorbidare le cose di questo paese col manto di finto zelo per propri fini, considerano la sola apparenza e trascurando la sostanza... il Nuntio vuol dire di haver inviato li padri Cappuccini a Tomillo con l'approbazione di monsignor vescovo et mia, ciò non si trovera però mai et quando lo intesi, sempre lo disproverai come cosa difficile et pericolosa...» AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 4 de matg 1672, p. 469.

¹⁵³ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 23 d'uost 1671.

lina, laian ils catolics saver, che quei mondi buca tier ad els ed els sappien era dar negina risposta.¹⁵⁴

Il corpus catholic sevolva ussa tiel nunzi cun la supplica ded allontanar ils paders de Tumegl. Quels hagien gia fiers si tonta puorla. Tschelluisa vegnien els menai naven cun la forza dals protestants. Leutier dattan els aunc a monsgr. nunzi la cunzina ded en tals e semeglionts cass adina sevolver tier els e tier igl uestg per plaid e cussegl, pertgei els, ils catolics grischuns seigien la finala visai a sesez sulets enten defender la missiun, e ni Ruma ni auters prencis dettien agid.¹⁵⁵

Ils de Tumegl levan ni bein ni mal laschar ir lur paders. Uestgs de pli baul hagien gia detg che buc ina pleiv hagi schi de basegns de caputschins sco la sia. Els hagien il liber dretg ded eleger lur pasturs dellas olmas, senza intervenziun dellas Ligias. Las convenziuns de 1647/48 seigien ni stadas ratificadas ni exequidas. Quei era schi lunsch endretg. Lu fan els era valer che Tumegl seigi buc in liug paritetic, pertgei burgheis protestants seigi mo treis famiglias en tuts treis vitgs e quels seigien recepi — sco gia il nunzi veva fatg valer — cun la condiziun de mai semischedar en fatgs de confessiun. Tuts ils auters protestants seigien jasters. La pleiv sevolva cun brevs tiegl uestg, tiel nunzi, tier la Congregaziun de Propaganda fide e tiel papa cun l'instanta supplica de salvar ad els ils missionaris.¹⁵⁶

¹⁵⁴ AEC PC, tiels 31 de mars 1672 e Auszüge 50—52. — AP, vol. 21, Conradin Mohr al nunzi, ils 6 d'avrel 1672 e sommario dils 30 de matg 1672. — AEC, Pol. Akten, Cauligia e mess catolics alla Congregaziun de Propaganda, ils 31 de mars 1672.

¹⁵⁵ AFBE, Trattati, brev dil cauligia e dils mess catolics al nunzi Cibo, ils 31 de mars 1672.

¹⁵⁶ AP vol. 21, «copia di lettere da scriversi a monsignor vescovo di Coira dalli vicini di Tomillo», senza datum, annexa tier la brev dil Nunzi Cibo al cardinal Altieri dils 15 de matg 1672. Denter auter scrivan ils de Tumegl agl uestg ils suandonts plaids, cun grond patos e stravaganza baroca: «... cosi tanto minor ragione e fondamento hanno d'escludere li cappuccini missionarii della nostra cura della quale siamo liberi collatori, ne dobbiamo, come padroni assoluti alcuna subordinatione alli sudetti Protestanti. E perciò supplichiamo, quanto sappiamo e potiamo per l'amor di Nostro Signor Gesu Christo e per le viscere del medesimo Gesu Cristo et per le meriti della St^{ma} Vergine Maria, prima il S^{mo} Nostro Padre comme il Sommo Pontefice vicario di Christo, il Sacro Collegio di Propaganda fide, Monsignor Nuntio a Lucerna, Mon-

Era ils catolics de Bivio han protestau energicamein cunter tala intenziun: Els laschien en negina maniera, ni uss ni pli tard prender lur libertad, «sco nus dumandein era buca els danunder ch'els prendien lur predicants, aschia lein era nus buca ch'els controllien danunder che nus vegnin cun nos spirituals... schiglioc fussen nus lur sclavs e quei vegnin nus mai ad esser, era sche nus stuessen unfirir la veta...». ¹⁵⁷

3. UESTG, NUNZI ED IMPERATUR, CASATI, MILAUN E RUMA

Denton aveva il corpus catolic dau part de tut al regiment imperial alla Cuort ad Innsbruck. P. Paul veva ina buna pleva e scriva sez alla Congregaziun de Propaganda a Ruma. Ils «herets» vegnien prest ad ir cun tuts ils caputschins ord la tiara. Denton vegnien els strusch ad ughegiar ina revolta cunquei ch'ei maunchi era ad els igl agid ord igl exteriur. E sche mo igl ambassadur Casati gidassi ils catolics sco quei ch'el gida ils de

signor vescovo nostro e tutti quelli Rev'mi signori che possano facilitare la consecutione del nostro desiderio ad assistersi, proteggersi con la loro autorità, per ottenere a fine li detti Padri restano in questa nostra tanto bisognosa e povera cura, atteso che lo dimandiamo con giusta ragione e fondamento e senza danno et ne pregiudizio d'altri, solo per il nostro estremo bisogno e salute delle anime nostre. Ma se contra ogni nostra speranza saresimo sforzati con violenza e contra ragione a lasciar partire li suddetti missionarii, trovandosi noi in stato tale, che non possiamo defendersi della Tirania e violenza, che ci vengono fatte, ne sappiamo per via di giustizia defendere, e tanto meno potiamo haver li mezzi di ricorrer alla Santa Sede Apostolica per produrre le nostre giuste doglianze, contra chi di ragione potresimo dolersi. Recoriamo et appelliamo hora ad un giusto Giudice, dove Hypocrisia, falsità et inganni no hanno luogo, ne meno puo penetrare riguardo d'interesse, cioè avanti il Supremo Tribunale di quel giustissimo et tremendo Giudice. N. S. Gesu Christo e citiamo a uno per uno tutti quelli ch'explicite et implicite saranno complici di questa Tirania violenza et oppressione che ci vien fatta, a fine che colà chiamati debbino comparire a render conto de loro fatti et aspettar la sentenza che da quel giusto Giudice le sara data, con vera et viva fede e speranza che la divina Maestà esaudira a suo tempo questa nostra giusta dimanda...».

¹⁵⁷ Archiv parochial Bivio, cuviarta 3, Protest dils catolics de Bivio dils 2 de settember 1672.

priedi, sche vegnessi il protestantissem prest a pigiurar. El roga e congiura la Congregaziun ed il nunzi de po gidar. Il medem fa il prefect della missiun retica, ch'ei el medem temps il provincial a Brescia. Quel manegia ch'il meglier mied seigi d'encurir il sustegn effectiv d'in monarc catolic.¹⁵⁸ Nuot de niev! La Congregaziun de Propaganda concluda de scriver al nunzi a Lucerna de mantener ils caputschins sch'el seigi perschadius de puder mantener els, tschelluisa dueigi el clamar naven els, avon ch'els vegnien pri cun la forza.¹⁵⁹ En quei interval veva il nunzi papal scret als cumins catolics dil Grischun sur l'entira fatschenta ed admoniu els alla unitad e de sustener ils paders missionaris.¹⁶⁰ Casati sevila mordio sur dil nunzi e di ch'el selaschi adina cussegliar da glieud che meinien el davos la cazzola e fa grevas reproschas ch'el seigi selubius de scriver als cumins senza comunicar sia intenziun ni agl uestg ni al cauligia ed ei fussi bia meglier ch'el seretenessi empau e calassi ded aunc stigar ils cumins per donn e disavantatg digl uestg e dils menaders catolics. Aschia mo metti el la tiara en malruaus e pericliteschi la religiun.¹⁶¹ Plinavon fa Casati valer siper il nunzi ch'el vessi saviu spargnar agl uestg de Cuera quei malruaus, essend che lez havessi giu spirituals buns ed adattai avunda per Tumegl.¹⁶²

4. CONFERENZAS E DEBATTAS

El decuors della primavera e stad 1672 ei sin congress e dietas vegniu discussionau e debattiu de bia sur dils caputschins a Tumegl ed en general. Davart evangelica insistevan ins sissu ch'ils caputschins seigien tenor ils artechels de Glion scumandai

¹⁵⁸ AP, vol. 21, P. Paul d'Agnosegno alla Congregaziun de Propaganda, senza data e ibid. P. Sigismondo da Brescia, Provincial alla Congregaziun ils 7 d'avrel 1672 e ibid. la regenza d'Innsbruck al commissari Travers, ils 12 d'avrel 1672.

¹⁵⁹ AP, vol. 21, Sommario dils 30 de matg 1672. — AP, vol. 2, sessiun della Congregaziun dils 20 de mars 1673, p. 638 e AP, vol. 21 congregaziun generala dils 20 de matg 1673.

¹⁶⁰ AFBE, Nunziatura, vol. 66, Nunzi Cibo al card. Altieri, ils 23 de settember 1672 ed ils 30 de sett. 1672.

¹⁶¹ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 31 d'uost ed ils 14 de settember 1672.

¹⁶² AP, vol. 35, uestg de Mont alla congregaziun de propaganda, ils 12 d'october 1672.

e ch'els seigien de visar naven. Da vart catolica vegneva ei fatg valer che secund ils medems artechels seigien domisduas confessiuns libras e consequentamein seigi lubiu de sesurvire de tgei spirituals ch'ins vegli. Cunzun plevon Christian Gaudenz de Glion¹⁶³ ha perorau a Glion ella dieta dils mess reformai cun vehemenza encunter ils missionaris ed en special encunter quels de Tumegl e de Sevgein, che fetschien adina disuorden, che hagien ediu ina scartira encunter ils reformai etc. La dieta de Glion 1672 ha scret ora la damonda dils caputschins als cumins per lur pareri.¹⁶⁴ Ei era ual il temps della erupziun della 2. uia d'invasiun de Ludovic XIV. (2. Eroberungskrieg) 1672 e perquei regeva ei ina certa malsegirezia sur igl avegnir era el Grischun e perquei stuevan ins era cheu sespruar de semoderar. La dieta ha perquei era admoniu ils cumins de seprover cun armas e sufficienta muniziun e ded esser en tuts cass prompts per l'uiara de defensiun encunter igl exteriur.¹⁶⁵ Ils Confederai han admoniu ils Grischuns a lur obligaziun federala, tenor defensional, de tener prompt en tut cass 2000—3000 umens.¹⁶⁶ Nuotatonmeins era il prighel aunc ualti allontanaus e perquei han questas mesiras d'uiara svegliau empau suspects el camp catolic (quae autem intentione id fecerint, id nobis non constare).¹⁶⁷

Ina nova pretensiun! Ils 23 de settember secussegliaua ual il capetel catedral ch'il burgamaster Raschèr ed il col. Planta ed ils dus catolics Gion Victor Travers e castellan (Landvogt) Gieri Scarpatetti comparan en num della Ligia della Casa de Diu e pretendan ch'igl uestg stoppi engirar ils sis artechels de 1541. Quels cuntenevan denter auter ch'igl uestg astgi alinear negins dretgs digl uestgiu senza salidar las Ligias e ch'el hagi de renconuscher tuttas acziuns della Casa de Diu en num digl uestgiu, ch'el hagi sin giavisch de render quen alla Ligia sur l'economia digl uestgiu e de plazzar ils uffecis digl uestgiu mo cun glied ord la Ligia della Casa de Diu. Quels artechels ein a sias uras vegni engirai dagl uestg Luzi Iter sut pressiun dellas relaziuns precaras de lu. Ils davos uestgs han buca engirau els pli. Quella-

¹⁶³ Plevon Gaudenz, cp., JHGG 1935, p. 105.

¹⁶⁴ ACC Bp, tom 37, p. 254, 271, e tom 38, p. 140 e 147.

¹⁶⁵ ACC Bp, tom 37, p. 247, 262 s.

¹⁶⁶ BM 1963, p. 55.

¹⁶⁷ Questa remarca ei curdada en ina radunonza dil corpus catolic dils 25 de settember 1672. AEC PC sessiun dils 25 de sett. 1672.

ga han igl uestg ed ils canonis renvieu energicamein la pretensiun sincerond gentilmmein tutta buna corrispondenza e vischionza.¹⁶⁸

Ils 24 e 25 de settember han domisduas parts giu lur radunonzas a Cuera. Igl emprem di ha il corpus evangelic tarmess ils delegai Raschèr, mistral Jenatsch e cauligia Capol tiel capetelatedral radunau cun las veglias pretensiuns: Allontanaziun dils caputschins da Tumegl, Sevgein e Bivio, cun la motivaziun ch'els caschunien malruaus e seigien intolerants. A Bivio seigi iu aschi lunsch che la bara d'in reformau seigi otg dis buca vegnida satrada. Il capetel secusseglia. Decan Sgier insista sil principi della libertad religiosa garantida della brev della Ligia. Pia sappi ins era buca scumandar de haver quels u tschels pasturs dellas olmas. Quei ei era l'opiniun dils ulteriurs canonis. Il capetel concluda de dar per oz quella risposta als delegai e de clamar sin damaun ils menaders catolics.¹⁶⁹

L'auter di serimnan ils mess catolics silla Cuort ensemen cugl uestg ed il capetel. Igl uestg arva la radunonza. Ils de priedi pretendien ussa aunc tier tut igl auter era igl engirament dellas brevs della Ligia¹⁷⁰ ed ils sis artechels de 1541. Sco cauligia regent e cau dil corpus catolic pren *Clau Maissen* sco emprem il plaid. El declara all'entschatta, ch'el vegli s'accordar alla opiniun della pluralitad ed oravontut a quella de monsg. uestg e dil capetel. En quei schischuri seigi buca bien dustar il mal. Sco ins era fetschi, stoppi vegnir al combat! Ins dueigi insister silla risposta dada gia a Glion, sil principi della libertad religiosa. Seigi igl adversari cuntents cun quella risposta bien ed endretg, quellacanun seigi de sedefender. Ins dueigi clamar il pader viceprefect ed intervegnir exact ils motivs pervia de Tumegl. Ei dueigi vegnir scret ora als cumins catolics. Lu exprima igl oratur siu smarvegl sur dil secuntener de Gieri Scarpatetti e de Travers pervia de lur «nuncatolica» delegaziun en

¹⁶⁸ AEC PC, tiels 23 de settember 1672 ed Auszüge 63—66. Pert. igl engirament dils sis artechels, comp. Mayer 90 s. e Friedr. Pieth, Bündnergeschichte 1945, p. 151.

¹⁶⁹ AEC PC, tiels 24 de settember 1672 ed Auszüge 66—68.

¹⁷⁰ Ei setracta della brev della Ligia dils 23 de settember 1524, che cuntegn era ils artechels de Glion digl avrel 1524, che ha anflau la resistenza dils catolics pervia dils artechels confessionals. Sur-lunder ANNALAS della Societad Retoromontscha 72 (1959) p. 5—19.

num della Ligia della Casa de Diu. En special deplorescha el la munconza ded unitad denter ils catolics sez.

Cauligia *Gallus de Mont* manegia ch'ei seschassi bein far, sch'ei setractassi sulettamein dils paders de Tumegl. Mo a Glion hagi ins plidau de dismetter l'entira missiun. Ei mondi per gliez! Ils reformai seigien provedi cun armas e buna schuldada, ils catolics hagien nuot. Il castellan Gieri Scarpatetti anfla per bien de segiustificar pervia de sia delegaziun: L'opiniun dils catolics della Ligia della Casa de Diu era de representar ils dretgs della Casa de Diu, aschilunsch sco quels pertuchien buca fatgs ed immunitads della Baselia. La radunonza finescha cul conclus ded insister sil principi della libertad religiosa e consequentamein defender la missiun, engirar la brev della Ligia sulettamein aschilunsch sco ella pertucca mo fatgs politics e buca confessionals. Clau Maissen prendi contact cul pader visitatur e cul viceprefect el senn menzionau.¹⁷¹ En quella seduta han ins lu aunc ditg e liung discurreu sur d'ina eventuala lutga cun las armas, sur pusseivladads ed aspects. La radunonza ha tar-mess capitani Salis/Zezras, Maissen e Ferrari de Mesauc tier Casati per orientaziun, plaid e cussegl.¹⁷²

L'auter di rapporta Clau Maissen sur dil success tier igl ambassadur. Quel hagi inculpau il nunzi de ver fatg quei pass nunponderau ed hagi detg che la Spagna sappi far en fatgs confessionals nuot el Grischun sez. Maissen ei ussa dell'opiniun ch'ins dueigi prender naven da Tumegl ils paders, buca per dar suenter als reformai, mobein per mussar bunaveglia e per saver tener la dira cun success en tschels postulats. Quei ei era l'opiniun dils auters e digl uestg. Lu han ins aunc numnau ina commissiun pli pintga che sappi en tuts cass de basegns secussegljar cugl uestg: Cauligia Stiafen Muggli, de Schauenstein e Gallus de Mont.¹⁷³

Il conclus ei vegnius communicaus alla radunonza dils reformai. Malcuntents cun questa resoluziun ha ella tscherniu ina cumissiun cun col. Paul Buol, capitani Martin Clerig e scarvon Stephan Reidt, che examineschi tuttas brevs e cun-vegnientschas naven dils artechels de Glion tochen el novissim temps. Mo era aschia han ins buca anflau in niev pugn de vesta.

¹⁷¹ AEC PC, tiels 25 de settembre 1672 ed Auszüge 169—175.

¹⁷² AEC PC, tiels 25 de settembre 1672 ed Auszüge 76—80.

¹⁷³ I. c. tiels 26 de settembre 1672 ed Auszüge 80—87.

Ils mess ein lu cavalcai a casa e l'entira fatschenta ei restada pendent. — Enten ir giuadora, aschia rapporta il protocol — hagi Clau Maissen dumandau per spass il mistral Paul Genatsch, in feigl digl enconuscent Gieri, sin tgei artechels ch'els sefundeschien, essend ch'ei allegheschien tontas convenziuns, brevs, pugns e patgs? «Sin quellas che surveschan a nies intent il meglier» ha Genatsch rispundiu.¹⁷⁴

5. IGL UESTGIU EN PRIGHEL

Denton sto ei esser vegniu fatg de tuttas tschontschas e derasau prigusas famas, stigond e fugond cun odi e pissiun. Igl ei grev de distinguer tgei ch'ei verdad e tgei fama. En scadin cass: Ton igl uestg sco ils capitulars han quels dis anflau che igl uestgiu seigi en prighel.

Ils 2 d'october ha uestg Duri convocau il capetel. El seigi vegnius advertius da buns amitgs e sappi per segir ch'igl uestgiu seigi en grond prighel de vegnir attaccaus (che il vescovado sia in gran pericolo d'esser assalito) sch'ei vegni buca prevediu ad uras en quellas differenzas culs protestants, principalmein pervia de Tumegl ed oravontut pervia dils 6 pugns ch'ei vulan far engirar. Vegnien els engirai, seigi igl uestg ed il capetel extradius alla prepotenza digl adversari, sche buc, stoppi vegnir ad in combat. Igl ambassadur spagnol patratgi de bandunar il marcau e lu mondi tut sutsura. Il prevost Mohr deplorescha tala situaziun e manegia che il nunzi stoppi vegnir informaus e quei tras ina delegaziun de dus canonis. Decan Mattias Sgier ei dell'opiniun ch'il prevost sez ed il scolasticus dueigien ir tiel nunzi sin cuost digl uestgiu. Il nunzi dueigi immediat cumandar als dus caputschins ch'el ha mess a Tumegl de seretrer da leu, ni ch'el dueigi sez vegnir a Cuera e defender igl uestgiu! Denton dueigien las scartiras e las preziusadads digl uestgiu vegnir deponidas en in liug segir. Era il scolasticus fa attents sils gronds prighels per igl uestgiu e cusseglia agl uestg de far il medem sco ses antecessurs en talas situaziuns e de seretrer en siu casti a Fürstenburg el Tirol. La Ligia della Casa de Diu stoppi saver ch'igl uestg engiri en negin cass ils sis pugns e ch'el re-

¹⁷⁴ ACC Bp, tom 38, p. 147 s. — AEC PC, tiels 27 de settember 1672 ed Auszüge 85, 88—92.

tuorni buc en sia residenza a Cuera, entochen che ella empermetti buc de laschar igl uestg en ruaus. En quest senn ha la radunonza era decidiu e preparau per la delegaziun al nunzi, sperond che lez remedieschi. En l'auter cass seretila igl uestg el Tirol, surschond tut igl auter a Diu.¹⁷⁵

6. L'UIARA BURGHEISA SMANATSCHA

Schebein la delegaziun ei stada tiel nunzi e tgei che lez ha detg, ei deplorablamein buca enconuschent. Segir eis ei ch'il nunzi ha ad interim interpretu nuot en caussa. Ils 23 d'october ha il corpus evangelic aunc ina ga renovau sias pretensiuns tras ina deputaziun si tiegl uestg, mo quei senza success sco tochen dacheu.¹⁷⁶ Aschia seslangroga la dispeta vinavon.

All'entschatta schaner (1673) convochescha igl uestg puspei il capetel ed in grond diember dils menaders catolics laics. Sco emprem de quels plaida cauligia Clau Maissen, sco cau dil corpus, in clar e curaschus plaid, che seigi retenius cheu en cuorta resumaziun tenor il protocol:

«Jeu engraziel per la invitaziun ed augurel in bien niev onn. Nus vein gia debia de sbatter. La cuolpa gronda de tuttas dagrettas ei la collocaziun dils paders a Tumegl tras il nunzi. La pretensiun dils protestants denton ei malgesta. Malgest era de vuler sefundar sin certas convenziuns da 1647/48, proiectadas, mo mai acceptadas da nossa vart. Ver denton eis ei, ch'ils catolics han beinsavens durmiu. Els dorman aunc adina. Ils protestants seprovedan cun armas, munizium, lontschas e hellebardas. Ils catolics partan ils daners publics, che survessen per quei intent, sin ils fiugs. Tschels rian de nus e dian ch'ei spetgien tochen ch'ils pass seigien serrai e lu vegnien els a surprendre nus. In ha detg tschei di el marcau, ch'els veglien naven ils caputschins e lu castigiar il Travers, e de far auters principals catolics ord ils peis e lu seigi era buca pli grev de vegnir alla fin cun tuts ils auters catolics. Igl ei buca de capir en tgei miserabel stan che nus essan. Bia bahaultscha e nuot ella caultscha («li cattolici con parole sono ferventi, quando poi si viene alle fatti che non fanno nulla e non si provedanno in verun modo). A

¹⁷⁵ AEC PC, tiels 2 d'october 1672 ed Auszüge 93—95. — AP, vol. 2, congregaziun dils 21 de november 1672, p. 633.

¹⁷⁶ AEC PC, tiels 23 d'october 1672.

Tumegl ei pli baul mai stau caputschins. Quels san senza auter vegnir relaschai e la pleiv vegnir provedida d'in bien spiritual secular. Il signur Travers duei vegnir disponius de far quei. Signur landrechter de Florin duei perschuader il Travers leutier, numnadamein de licenziar sin la megliera moda ils paders e proveder la pleiv cun in prer. Per posta de quella bagatella sei buca de metter l'entira tiara en prighel. Quei duei immediat vegnir exequiu ed aunc oz dau la risposta a signur burgamaster Raschèr. Vulcan ils reformai secuntentar cun quei, bien ed endretg, quellacanun cedin nus en negina moda e maniera, anzi unfrin la veta e la rauba. (Caso poi non si vogliono contentare, che non si debba cedere in veruno modo et piu tosto mettere vita e robba)». ¹⁷⁷

Ils plaids dil capo han anflau applaus, susteniment e l'approbaziun dils signurs presents, denter auter landrechter Gallus de Mont, landrechter de Florin, mistral Stiafen Muggli de Domat, mistral Fontana (Mustér), mistral Arpagaus (Lumnezia), podestat Flurin Jagmet (Mustér), in Blumenthal de Lumnezia ed in Ammarca de Mesauc, Cabalzar de Laax e giuncher Coray de Ruschein, ed il representant de Vaz.

Ord la discussiun ei seresultau, co ils cumins, che vevan ella veglia republica grischuna igl uorden militar enta maun, eran provedi: ils catolics pauc ni nuot. El cumin de Vuorz per ex., hagien ils protestants impundiu las intradas (annatas e pensiuns) communalas per armaziun, ferton ch'ils de Siat hagien repartiu quels daners sin tgaus e sin fiugs. Ina excepziun ha Mesauc fatg. Sii representant sa dar part che Mesauc seigi bein provedius. Prevost Conradin Mohr vul ch'ins fetschi dar ina segironza en scret ch'els, ils reformai, veglien suenter la midada a Tumegl far neginas autras pretensiuns pli. Veglien els buca dar quella, seigi ina enzenna de schliata intenziun ed ins stoppi sepinar per l'uiara.

Empau pli recents che sii amitg Clau Maissen ei il canoni Sgier semussaus. Setracti ei sulet de Tumegl, sche sappi ins allontanar ils paders, senza rispunder als reformai e senza dar ad els autra satisfacziun. La midada duei vegnir fatga buca sin pretender dils protestants, mobein perquei ch'il Travers sesanfla en prighel de veta. Pli lunsch seigi buca de dar suenter e far cun

¹⁷⁷ AEC PC, tier 1. de schaner 1673 ed Auszüge 99—102.

els ni capitulaziuns ni tractats, mobein seproveder e sedefender e quei seigi il meglier tractat. Enzacons han aunc giavischau ch'ei vegni tarmess entuorn pils cumins inspecturs per schar controllar, schebein e co ei seigi seprovediu en cass d'ina lutga cun las armas. Igl uestg ha alla fin constatau ina per gronda part unanima opiniun ed ha giavischau de tener sut engirament tschelau questa tractanda.¹⁷⁸

Sur della munconza d'unitad denter ils catolics ei era prevost Mohr selamentaus.¹⁷⁹ Pliras vuschs ein sefatgas udir en quei senn, che tut il mal derivi buca dals protestants, mobein da clerichers e da catolics laics malcuntents che sut il manti dils reformai stighien e sfughien per cuntentar lur pissiuns (che tutto il male non vien delli Protestanti, ma dagl'Ecclesiastici e Cattolici mal affetti, che si vagliono dal loro manto per sfogare non meno le proprie passioni, che per coprire la loro ostinazione). In dils principals de Tumliasca duessi ver detg che ils paders dueigien mo star aunc biars onns.¹⁸⁰ Ual da quei temps mava

¹⁷⁸ l. c. tier igl 1. de schaner 1673 ed Auszüge 102—108.

¹⁷⁹ AP, vol. 21, Conradin Mohr al nunzi Cibo, ils 30 de mars 1672. Ariguard la malperinadad dils catolics de quei temps rapporta in'otra brev de Lucerna dils 13 de matg 1672, senza indicaziun digl'autur. Pusseivel ch'ella deriva dil nunzi sez. Cheu secloma ei denter auter: «... per non essersi questo (corpo cattolico) adonato in Coira che in poco numero e di persone, buona parte della quale si consideranno solo costanti nel opporsi ad ogni opera buona e nel fomentare il partito degl'Eretici, quando lo consideranno indirizzato a sostenere qualche proprie passione o a promuovere i loro proprii interessi, come succede nel caso presente, in cui appertamente scopresi haver maggior premura li cattolici mal'affetti alla religione de Cappuccini che li medesimi Protestanti, mentre pregato uno del Borgomastri a voler favorire e non contraddire almeno a tal opera rispose: A me questo non importa niente, ma bastami solo di potere dare la risposta a chi mi ha fatto parlare; Et un altro Eretico disce al Padre Viceprefeto: In questo negotio non vi e che temere, perche li nostri Cattolici piu che nostri Protestanti sono quelli che fanno tanto rumore; Interrogato parimente un principale Protestante, vicino di Tomillo, se intendeva di far alcuna oppositione a detti padri rispose di no, perche io non gli ho chiamati, ne gli voglio far partire, non dando a me alcun fastidio...».

¹⁸⁰ AP, vol. 21, il nunzi alla congregaziun de Prop., ils 10 de fevrer 1673 ed el medem liug, brev de P. Francesco da Vigevano al prevost Conradin Mohr senza datum, e Mohr al nunzi, senza datum. AP, vol. 35, il nunzi alla Congregaziun, ils 14 d'avrel 1673.

gie en cercchels catolics ina ferma unda encunter l'introducziun de paders caputschins en las pleivs. Cura che la pleiv de Breil leva da quei temps in caputschin, ei igl entir clerus della Surselva levas ed era igl uestg, demai che «quei fussi en disavantatg dil clerus indigen», che era da quei temps en general numerus avunda e bein scolaus els seminaris papals de Dillingen, Milaun e Vienna.¹⁸¹ Perquei ha Casati igl october 1672 giu fatg attents, che sch'ils caputschins sefultschien en dapertut en las pleivs, savessi lu tgunsch capitar, che era las pleivs catolicas de prers savessien seunir culs protestants per donn della entira missiun.¹⁸²

Tenor la proposta de Sgier vevan ins buca dau ina risposta als de priedi. Aschia tarmetta quella igl 1. de fevrer aunc ina gada ina delegaziun tiegl uestg cun las veglias pretensiuns. Lez ha clamau sin l'auter di ina conferenza. Clau Maissen propona de dar la risposta, ch'ils paders seigien vegni introduci dal nunzi e sappien vegnir allontanai mo tras lez. Ins dueigi ver empau pazienza. Dus canonis seigien tarmess a Lucerna tiel nunzi. Maissen sez ensemen cun Sgier han en quei senn plidau culs protestants, resp. lur commissiun.¹⁸³

La pleiv de Tumegl ei semessa en da forza en favur de ses paders ed ha scret sin tuttas varts, a Casati, al nunzi, a Milaun al guvernatur ed al procuratur general dils caputschins, implo- rond e scungirond per susteniment ed agid, ch'igl ei in smar- vegl.¹⁸⁴

Dal corpus evangelic survegn la pleiv en cuort in ultimum. Ella dueigi immediat relaschar ils paders, tschelluisa vegni la vischnaunca (u pleiv) castigiada cun 3000 ed il commissari Johann Victor Travers cun 9000 flurins ed il cumin ded Orten- stein vegni a vegnir sclaus ord las dietas e congress e privaus

¹⁸¹ AEC M 59, uestg de Mont alla Congregaziun de Prop., ils 11 d'avrel 1674. Brev dil capetel Sursilvan dils 14 d'avrel 1674. Uestg de Mont al nunzi Cibo, ils 17 d'avrel 1674 e dils 19 d'avrel 1674. Uestg de Mont alla Congregaziun ils 25 d'avrel 1674.

¹⁸² AFBE, cop. de Milaun, Trattati, Casati al Segretario di Stato, ils 26 d'october 1672.

¹⁸³ AEC PC, tiels 2 de fevrer 1673 e Auszüge 107—111.

¹⁸⁴ AFBE cop. de Milaun, Culto Conventi Cappuccini Svizzera nr. 1620, ils vischins de Tumegl al guvernatur de Milaun, ils 3 de fevrer 1673.

da tuts emoluments publics.¹⁸⁵ Ils de Tumegl rispundanagliardamein ch'els hagian en possess de lur libra collatura e cun lubientscha dils superiurs (!) elegiu quels paders per lur pasturs dellas olmas. Quei seigi nuota cunterfatg allas brevs della Ligia. Ils missionaris seigien cheu mo pil salid de lur olmas, ed els laschien buca ir els. Sch'ins sforzi els leutier, sche pretendien els ina dertgira nunpartischonta della dieta generala e duessi quei era aunc vegnir snegau, sche protestien els ussa gia en tutta fuorma «de deneganda justitia» de ver snegau ad els la giustia.¹⁸⁶

Il corpus evangelic visa aunc ina ga Tumegl de relaschar ses paders. Lur collatura seigi bein en uorden, mo astgi quella buca vegnir surduvrada per «periclitare la pasch della tiara».¹⁸⁷ Quei ha mo grittentau pli fetg ils Tumgliascs e rinforzau lur stinadad, che quels ein aunc seligiaj pli ferm vid lur signur Travers, il capo dil liug, decidi de defender «lur dretgs tochen il davos dagoüt de saung».¹⁸⁸

Prevost Mohr ha rapportau manedlamein quels eveniments a Ruma. La Congregaziun de Propaganda fide, sut la quala la missiun retica steva, ha lu concludiu en sia radunonza dils 20 de matg (1673) de cumandar al nunzi Cibo de clamar ils paders naven da Tumegl, sinaquei ch'ei vegnien buca allontanai culla forza.¹⁸⁹ Quei patratg veva gia Casati suflau en al guvernatur a Milaun e quel ha menau quei vinavon alla Congregaziun.¹⁹⁰

¹⁸⁵ l. c. brev dils 25 de schaner 1673. — AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 24 de fevrer 1673, p. 507. Auszüge, p. 112.

¹⁸⁶ AP, vol. 21, P. Paul d'Agnosegno a Conradin Mohr, ils 13 de fevrer 1673. — AEC Auszüge 112. — AFBE cop. de Milaun, Culto Conventi Cappuccini Svizzera, nr. 1620, la pleiv de Tumegl als caus e mess protestants, ils 12 de fevrer 1673.

¹⁸⁷ AFBE, cop. de Milaun, Culto, Conventi Cappuccini, nr. 1620, il corpus evangelic alla pleiv de Tumegl, ils 14 de fevrer 1673.

¹⁸⁸ AP, vol. 2, ella congregaziun dils 20 de mars 1673, p. 639 s. — AP, vol. 21, nunzius Cibo alla Congregaziun de Prop., ils 24 de fevrer 1673 e vol. 35, Cibo alla Congregaziun ils 14 d'avrel 1673.

¹⁸⁹ AP, vol. 21, ella Congregaziun dils 20 de matg 1673. Sommario dils 20 de matg 1673.

¹⁹⁰ AP, vol. 21, Il Duca d'Ossuna Milaun a la Congregaziun de Prop., ils 8 de mars 1673. Vol. 35, brev de Casati dils 2 de matg 1673. — AFBE, copias de Milaun, Culto Conventi, Cappuccini nr. 1620, Cardinal Nitardo al Duca d'Ossuna, ils 25 de mars 1673 ed il Duca d'Ossuna al card. Nitardo, ils 28 de mars ed ils 4 d'avrel 1673 ed

Ils ministers spagnols eran secapescha interessai vid il ruaus en la tiara. Il nunzi rispunda ch'el vegni persesez bugen suenter als camonds de Sia Sontgadam, denton vegni el a revocar ils paders de Tumegl mo plaunsiu, targlinond, empau pli tard, pertgei pli fetg ch'ins targlini e meins gronds seigien ils donns e pli fetg tegni ins a mistregn quels protestants, che vegnien adina pli e pli prepotents, e leutier muossi ins era als catolics de buca adina dar suenter als auters.¹⁹¹

Decan Sgier ei il matg 1673 serendius personalmein a Milaun e giu leu viseta tiel guvernatur e vegn ad haver politisau bravamein.¹⁹² El veva era el senn ded ir a Ruma pil medem intent. Il guvernatur de Milaun sincerescha agl ambassadur a Cuera de siu agid per prevegnir a pli gronds mals.¹⁹³

il medem a Casati, ils 4 d'avrel 1673 ed il medem als de Tumegl, ils 4 d'avrel 1673.

¹⁹¹ AP, vol. 22, il nunzi Cibo alla Congregaziun de Prop., ils 26 de matg 1673. Ina buna survesta sur digl entir hanletg dat era il «Sommario» AP, vol. 35 dils 26 de settember 1673. — Plinavon AP, vol. 35, Cibo alla Congregaziun ils 14 d'avrel 1673. — AFBE, cop. Milaun, Culto Conventi Cappuccini nr. 1620, Cibo al card. Nitardo ils 14 d'avrel 1673.

¹⁹² AFBE, cop. de Milaun, Conventi, scatla 119, il Duca d'Ossuna agl uestg de Mont, ils 22 de matg 1673 (Minuta, sboz). — Il text en lungatg spagnol de quei rapport ei interessants ed impurtonts avunda per vegnir reproducus cheu: «El Dean Matthias Ezquier (= Sgier) me a dado la carta de V. S. Ill'ma de 12 d'este y representado en voz el estado de esas cosas especialmente concernientes la religion cattolica y las novetades que se intendan en su prejuizio instandome para asistencia y socorro en caso di rompimiento con Protestantes. Espero que con la idea ahi del en-vaxador Conde Casati informado de la mente de su Magestad se quitaran los motivos d'essas alteraciones, y que ambas partes e pondran en la racon y en su dever que sento les importes para su conservacion y quietud; maiormente contribuiendole V. S. Ill'ma los medios de su pastoral officio para que la durezza de los unos no exaspere la pertinacia de los otros y se suavisen con lenitivos los expedientes que fueren menester. De aqui es cierto que yo cooperaro a su paz y union con todas veras pero siempre con el resguardo y seguridad de nuestra santa fee en primar lugar a que no descare de asistir con todo lo que me fuere possible, como en lo que ha dependido de mi lo podra atestar a V. S. Ill'ma el mismo Dean Exquier». —

¹⁹³ AFBE, Milaun, Culto Conventi... 1620, duca d'Ossuna agl uestg de Mont, ils 22 de matg 1673 ed uestg de Mont ad Ossuna, ils 12 de matg 1673.

Casati sperava che Ruma vegni a far la remedura senza ch'el stoppi far tschuf la detta e lavagar zatgei cun ses partisans ord domisduas confessiuns. Ei seigi de temer, scriva el a Milaun, ch'ei vegni als vegls disuordens per grond pregiudezi e donn per la Spagna.¹⁹⁴ Exequend sias ordas de Ruma ha il nunzi plaunsiu, el decuors della stad 1673, visau ils paders a Tumegl de prender cumiau dalla pleiv. Pader Paul ha clamau quei dalla scantschala anora e detg che la pleiv dueigi mirar per in spiritual secular. Quei ha leventau in orcan d'indignaziun tiels de Tumegl. Sco nies pader scriva sez, hagien els rugau el cun larmas de po buca bandunar els. Els hagien negin sustegn dil nunzi ed els veglien defender el cun lur veta.¹⁹⁵ Per far igl embrugl pli gronds mavan certins de Tumegl a grend ch'ei veglien pli bugen prender in predicant ch'in prer e smanatschavan agl ambassadur spagnol, che sche la Spagna gidi buc, clomien els igl ambassadur franzos en agid. Casati sez deplorescha ch'il pader Paul, cun siu secuntener indiscret hagi discriminau ils spirituals seculars.¹⁹⁶ Plinavon han ils de Tumegl tarmess sis delegai tiegl uestg e tiel nunzi, per supplicar pils paders cun la medema detschartadad. Tier il nunzi ein els denton buca stai el num della pleiv, sco la pleiv ha attestau suenter.¹⁹⁷ La medema commissiun eis ei era, che ha scret alla Congregaziun de Propaganda, els hagien de temer nuot da vart dils reformai, ins sappi gie danunder ch'ils scumbegls vegnien: Dad enzacons catolics, poli-

¹⁹⁴ AEC, Pol. Akten, p. 505, Casati al guvernatur de Milaun, ils 10 de fevrer 1673.

¹⁹⁵ E cheu ils plaids ord la brev de P. Paul sez: «... fu incredibile il pianto e li sospiri di questi buoni cattolici e vedendo mancarli la prottettione di V. S. Ill'ma nella quale e stata sempre il loro refugio, protestarono tutti apertamente che vogliono piu tosto un Predicante che un Prete, che hanno provato pur troppo quello che possa fare un solo quando anco sia il meliore che possano avere... persistendo sempre in questo di dare vita e robba piu tosto che di lasciare partire i cappuccini...». AFBE, copias de Milaun, Conventi, scatla 119, P. Paul al nunzi Cibo, ils 15 de fenadur 1673.

¹⁹⁶ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 3 d'uost 1673, p. 525. — AP, vol. 35, il nunzi Cibo alla Congregaziun, ils 28 de fenadur 1673 e P. Paul alla Congregaziun, ils 15 de fenadur 1673 e brev de Casati, dils 16 de settember 1673.

¹⁹⁷ AP, vol. 35, la pleiv de Tumegl a Casati, ils 17 de settember 1673.

tichers e spirituals.¹⁹⁸ E finalmein vegn schizun il rutinau pader Francesco Maria da Vigevano tarmess a Ruma cun ina brev cumpignonta el medem intent.¹⁹⁹ En vesta de tala detschartadad sedecida il nunzi de *laschar ils paders aunc ad interim*. Quei plai buca agl ambassadur, che tgisa il nunzi che quel simpatiseschi cugl ambassadur franzos e cun la Frontscha insumma. Quei fil duessi vegnir tagliaus giu da Ruma anora.²⁰⁰

V. COMBAT E RECONCILIAZIUN

1. CULMINAZIUN DELLA SCLAVINADA

Dil temps della dieta de S. Barclamiu 1673 ha la discrepanza contonschii sia culminaziun. Disgraziadamein mauncan sur-lunder las meglieras fontaunas, ils protocols de quella dieta. Probabel ein quels protocols i a piarder a caschun dil barschament dil marcau il mars 1674. Mo vegnin nus relativamein buca mal orientai tras ils minuzius protocols digl ordinariat.

Ils 8 de settember ha uestg Duri convocau igl entir corpus catholicum ed exponiu las relaziuns sclavinadas. Dasper las enconuschentas dispetas della deportaziun dils affons de Bivio, dils missionaris e las autras, vegli ins ussa aunc far dispiteivels ils dretgs feudals dil capetel catedral en Portenza,²⁰¹ ch'il capetel hagi gudiu nuninterruttamein dapi 400 onns. De pli tractschien ins ils catolics en certs cumins buca sco dretgs burgheis,

¹⁹⁸ AP, vol. 35, nunzi Cibo alla Congregaziun, ils 28 de fenadur 1673. Plinavon el medem liug, brev de P. Paul, dils 15 de fenadur 1673 e plinavon brev dils 6 delegai de Tumegl alla Congregaziun de Prop., dils 25 de fenadur 1673. Ils nums de quels delegai ein: Statthalter Gion Caviezel, Martin Nauli, Simon Peder, Mani Nauli, Giovanni Simonessa, Giachen Balzer.

¹⁹⁹ AFBE, copias de Milaun, Conventi, scatla 119, il popolo di Tomillo, dils 13 d'uost 1673 ed el medem liug, Culto nr. 1620, nunzi Cibo al Conte Arese, ils 28 d'uost 1673 ed il «publico di Tomillo», al duca d'Ossuna, ils 13 d'uost 1673, ed il medem al segretario di Stato, ils 13 d'uost 1673. Ariguard P. Francesco da Vigevano, comp. Willi 191.

²⁰⁰ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 25 d'uost 1673, p. 531.

²⁰¹ Pertenent ils dretgs dil capetel catedral en Portenza, per ex. la giudicatura bassa a Schiers, comp. Mayer, 301.

a Puschlav, Belfort ed Almen per exempel. Il predicant de Ziraun (Johann Fachin † 1695) hagi snarriau publicamein il papa e titulau ils catolics «chezers» ch'ins vegni baul ni tard a bandischar tuts ord la tiara, e. a. v. Quels plogns seigien vegni purtai avon il congress antecedent per remedura.²⁰² Ord la suandonta discussiun ei seresultau la decidida voluntad de sedefender ed encurir sustegn era tier la regenza arciducala d'Innsbruck. Ils presents han empermess agl uestg sut engirament ded agir el senn de quella conferenza e de mantener discreziun.²⁰³

L'auter di, ils 9 de settember compara ina ferma delegaziun dil corpus evangelic cul burgamaster Raschèr alla testa, tier igl uestg cun las usitadas pretensiuns, ariguard engirament dellas brevs della Ligia, caputschins, Bivio etc. Dil reminent hagien els intervegnu ch'ei seigi arrivau dalla regenza ded Innsbruck ina brev fetg suspectusa per mauns dil corpus catolic, la quala cuntegni perfin smanatschas. Ins vivi en in temps prigus ed ins dueigi buca dar caschun a potentats jasters de catschar il nas en nossas fatschentas. Surlunder vegli la part reformada ina declaraziun e surtut ina risposta categorica. Igl uestg ha empermess quella en cuort.²⁰⁴

La proxima conferenza catolica, ils 10 de settember ha sin la proposta dil cauligia regent Gallus de Mont concludiu de star dil davos conclus e buca dar suenter — la remozziun dils paders seigi caussa dil nunzi. La risposta duei vegnir dada tras ina delegaziun. Quella dueigi aunc avon consultar igl ambasadur. Dalla brev ded Innsbruck menzionescha il protocol nuot. Ella discussiun ha il cavalier Johann de Salis/Zezras fatg in pèr remarcas buca impurtontas, mo originalas; denter auter ch'ils catolics dueigien far sco ils de priedi, quels fetschien paucs plaids e bia ovras. Ins duessi era far ina congiuraziun de proteger in l'auter per cass ch'el vegni persequitaus, tschelluisa stoppi ins «clamar ils tercs ed il huz en agid...».²⁰⁵

Gia ils 11 de settember cusseglia la part catolica. Clau Mais-sen recamonda de ver empau precauziun. El vegni ual dal cont

²⁰² AEC M 59, act dils 8 de settember 1673, «Memorial der Klagepunkte welche die Katholicken dem Beitag zu Chur am 8 sept. 1673 eingereicht». — AEC PC, tiels 8 de settember 1673.

²⁰³ AEC PC, tiels 8 de settember 1673, ed Auszüge 137—144.

²⁰⁴ l. c. tiels 9 de settember 1673, ed Auszüge 145—147.

²⁰⁵ l. c. tiels 10 de settember 1673, ed Auszüge 149—151.

Casati. Quel hagi mussau il sboz d'in messadi ch'el vegli tar-metter als cumins. Ualti recent ed en favur dils catolics! Lien stetti denter auter, che sch'ins clomi agid pussonzas jastras, vegni era la Spagna ad intervegnir cun las armas.²⁰⁶ Podà che quei ei mo stau in tric digl ambassadur. Eran gie las sgarschurs dils embrugls grischuns aunc a biars en memoria. Il signur de Schauenstein dat aunc pli trestas novas: Denter ils protestants vegni discurriu ch'ins duessi far ord ils peis tuts ils mess catolics alla dieta. Perquei dat el il cussegl ded immediat s'absentar da Cuera, percass ch'ei vess de vegnir ad in tumult el cussegl e de bandunar la sala schi prest ch'ei vegni fatg difficultads pervia dils dretgs dil capetel en Portenza.²⁰⁷

La dieta generala S. Barclamiu, che vegneva tenor siu num per ordinari salvada entuorn la fin d'uost (S. Barclamiu 24 d'uost) ei quest onn 1673 vegnida refretga per in meins. Domisduas partidas saultan empau entuorn Casati. Ils catolics vulan saver schebein els sappien haver agid dalla Spagna, survegnan denton ina pauc encuraschonta risposta: Il retg de Spagna hagi fatg sia ligia culs protestants e catolics. Els dueigien seretener de smanatschas ed encurir la pasch. Sinquei dattan els d'entellir clar e bein, ch'els veglien tscherchar il sustegn della Frontscha, avon che dar suenter. Denton par'ei d'esser curriu ensemen debia pievel de marveglias... e per cussegl de Casati han ins perquei refretg las damondas confessionalas per ad interim.²⁰⁸

La radunonza dil corpus catolic dils 14 de settember elegia perinaga ina commissiun de treis per las fatschentas religiunaras: De Schauenstein, de Salis e Clau Maissen. Joh. de Salis leva buca schar eleger, sch'ils catolics muossien buca pli bia unitad, e Clau Maissen sustegn el e manegia ch'ins dueigi buca seschar en contracts, ed esser precauts, pertgei ils catolics selaschien memia tgunsch surplidar pervia ded ina tscheina. La radunonza tarmetta ina delegaziun tier Casati cun la proposta de far re-fierer las damondas confessionalas tochen alla fin della dieta e concluda de s'absentar tuts dalla sala de cussegl en cass ch'ils protestants scludessien ils de Bivio e Sursés ni il commissari

²⁰⁶ I. c. tiels 11 de settember 1673 ed Auszüge 152, 154.

²⁰⁷ I. c. tiels 11 de settember 1673 ed Auszüge 155.

²⁰⁸ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 20 de settember 1673, p. 535 ed el medem liug, il medem al medem, ils 25 de settember 1673, p. 537.

Travers u castigiassien quels sin ina u l'autra moda.²⁰⁹ Pli tard ei quella commissiun vegnida augmentada aunc per treis dels e la part protestanta ha medemamein destinau ina tala commissiun.²¹⁰

Duront la jamna dils 22—29 de settember ei il corpus catolic seradunaus mintga di. Era las duas commissiuns seraduneschan stediamein. Ella commissiun catolica era Clau Maissen dominonts. Sin sia proposta concluda il corpus catolic ils 23 de settember de setener vid il concludiu ariguard Bivio e ded allontanar ils paders de Tumegl, aschilunsch che ils protestants declaran per scret, ch'els veglien far neginas ulteriuras pretensiuns.²¹¹ Ils protestants han denton pretendiu la allontanaziun era dils missionaris de Bivio e ch'ils affons de Bivio vegnien buca returnai a Bivio. Il castellan Gieri Scarpatetti annunzia ch'ils reformai hagien priu en egl de sclauder els dalla dieta e damonda schebein ils Surests sappien quintar cun agid militar en cass d'ina bambotscha. Maissen manegia che siu cumin vegnessi ualvess mo pervia de quei a semobilisar, el medem senn rispunda era il representant de Mesauc per siu cumin. La radunonza concluda de star allas veglias resoluziuns.²¹²

Denton era la dieta aschilunsch cun las tractandas politicas e secularas, che la damonda spinusa ei vegnida vidlunder. Ils 25 de settember ein ils dus mattatschs de Bivio vegni menai avon la dieta ed era il tierz frar vegl ei compariu e tuts treis han declarau de viver da protestant. Ils mess catolics eran talmein indignai de questa procedura, ch'els ein tuts levai da lur plazs ed ein i giuadora in suenter l'auter ostentativamein. Il president burgamaster de Cuera e cau della Ligia della Casa de Diu ha clamau els anavos e lu aunc ina gada supplicau els de puspei serender a lur plazs. Leutier eis el s'exprimius el senn sco sch'els catolics tenessien buca plaid (mancatore di parola, wortbrüchig). Quei ha vilentau ils catolics sil pli ault grad, ton pli che Hercules de Salis ha, sco ei para, repetiu ella sessiun de suentermiezdi il medem.²¹³ Maissen replica frestgamein,

²⁰⁹ AEC PC, tiels 14 de settember 1673.

²¹⁰ l. c. tiels 18 de settember 1673.

²¹¹ l. c. tiels 22 e 23 de settember 1673 ed Auszüge 167—177.

²¹² l. c. tiels 25 de settember 1673 ed Auszüge 177—183.

²¹³ «... Che dovessero sotto il giuramento entrare, et che siano manchatori di parolla et si sono lamentati che li cattolici non habbino

ch'ils catolics seigien glied che tegnien plaid e tut quei ch'ei empermettien, mo ch'els hagien en quels graus empermess nuot. Lu ha il president declarau ils representants de Sursés per sclaus dalla sessiun. Sin quei han ils catolics protestau ed ein l'autra ga extrai tuts ensem dal cussegl, han scumandau al landrechter de sigillar enzatgei ed era pretendiu dil «bundsstatthalter» della Ligia Grischa, ch'el assisti sut talas circumstanziadas buca allas sessiuns. Alla suandonta conferenza catolica relata Maissen surlunder e propona de pretender dils protestants satisfacziun per l'expressiun «rumpaplaid» e sche quei daventi buc dueigien tuts ils mess immediat semetter a cavagl ed ir per lur fatg e scriver ora la caussa als cumins. E dil reminent, per quei ch'ins retili il dretg de burgheis a protestants che vegnien catolics sco a Farschno, Tusaun etc. dueien era ils treis frars Gisletti de Bivio piarder lur dretg de burgheis.²¹⁴ La proposta ei vegnida sustenida dils presents signurs e canonis e digl uestg. Il mistral de Cazas, Johann Maissen,²¹⁵ ha schizun manegiau ch'ei fussi meglier sch'ils catolics dil Grischun sespartessien dil tut e fagessien ina atgna Ligia. El ei leutier vegnius sustenius digl empau extrem cont Johann de Salis/Zezras.²¹⁶

Ils protestants han snegau de ver detg «rumpaplaid». Dil reminent hagi ins da vart catolica provocau. Ils de Sursés restien sclaus aschiditg ch'ei calien buca de perseguitar ils accusai. — Aschia ein las posiziuns puspei sestagnadas. — Igl ambassadur ha discussegliau als catolics de marschar a casa, e recumandau al dicasteri de Sursés de desister d'ulteriur proceder en caussa e

osservato la promessa et data parolla, al che li cattolici hanno risposto che lui non habbi niente di commandare a loro...», rapport de Clau Maissen avon il corpus catolic AEC PC, tiels 25 de settember 1673, ed Auszüge 184. Da vart Herc. de Salis: Ei vegn dus en damonda. Hercules de S., 1650—1727, guvernatur en Valtlina, HBLS VI 18 nr. 33. Probabel denton setract'ei cheu de Herc. de S./Marschlins, HBLS 18 nr. 27.

²¹⁴ «Che si debba in ogni modo dimandare riparatione et sodisfatione, altrimenti si partiranno et daranno parte alli communi, perche ciò portarebbe troppo danno alli Cattolici...». AEC PC, tiels 25 de settember 1673 suenter miezdi, ed Auszüge 188.

²¹⁵ Da vart mistral Johann Maissen et ils Maissens de Meisenburg comp. la lavur de Christoph Simonett el BM 1956, p. 9—14 cun il stemma de famiglia, p. 13.

²¹⁶ AEC PC, tiels 25 de settember 1673 suenter miezdi, ed Auszüge 184—190.

fatg la proposta de compromiss: 1. Maissen e Muggli dueien seplidar cun l'autra part pervia dell'offensiun verbala. 2. La dispeta de Bivio duei vegnir suspendida per 6 meins. Eis ella tochen lu buca liquidada alla buna, po il dicasteri proceder vina-von.

Ferton che cauligia regent Gallus de Mont, Scarpatetti ed enzacons eran buca per il compromiss digl ambassadur, ha Maissen, — sco ei para bein schi ruasseivels e moderaus — secundaus da canoni Sgier, perorau persuerter, argumentond che la conjunctura seigi dapresent schliata ed enteifer quels sis meins sappi dar ina favoreivla viulta. «Sch'els partan da quella dieta disgustai, eis ei segir ch'ei vegnan a prender las armas ed ual aschi segir eis ei che nus pudein buca resister nunpreparai e senza agid sco nus essan. Jeu hai detg al cont Casati ch'ils catolics veglien pli bugen esser subdits a tgi ch'ei seigi, che de sesuttametter ad els». Il compromiss vegn acceptaus, denton, deplorablamein buca dals protestants. Ed ei para che quels hagian vuliu schar vegnir sil carasial, pretendend ina suspensiun buca mo de sis meins, mobein ded in entir onn. Udend quei, prendan ils catolics igl unanim conclus, de tschessar en negina maniera dalla anteriura pretensiun el cass de Bivio e de pretender satisfaziun per la ingiuria e ded encurir agid nua ch'el secatta «remettend tut a Diu». Maissen propona de scriver ora il decuors als cumins e ded intimar els ded esser veglionts e provedi cul necessari per en cass d'ina ruptura. Igl ordinariat dueigi ordinar publicas oraziuns per la pasch en las pleivs.²¹⁷ Cuort sissu vegn ei annunzia che la radunonza dil corpus evangelic seigi sseligiada. Aschia han ils scarvons gnanc saviu surdar a quella la brev de protesta prevedida. Era ils mess catolics ein marschai a casa. Anavos ein aunc enzacons restai, denter quels era Maissen, per mirar «che cosa seguirà» sco il protocollist scriva, e per eventual secussegliair cugl uestg e capetel.²¹⁸

²¹⁷ Clau Maissen ha plidau tenor protocol: «... che si debba scrivere il successo et tutto sopra li comuni, che tutti se provedino con arme o almeno con pali, esser vigilant, segretti et cercar agiuto dove si stima meglio». AEC PC, tiels 27 de settember 1673, ed Auszüge 207. — AP, vol. 35, uestg de Mont alla Congregaziun de Prop., ils 4 d'october 1673.

²¹⁸ AEC PC, tiels 27 de settember 1673, ed Auszüge 193—207.

Il cont Casati veva par'ei giu fetg nuidis, ch'ils reformai vevan refusau sia generusa proposta ed el para ussa de vuler far pass pli energics. Propi con serius ch'ei era, savein nus buc, mo pretender pretenda canoni Sgier ch'igl ambassadur hagi smanatschau ch'el vegni a procurar ch'ils protestants vegnien scatschai tuts ord Chiavenna e Valtellina, sch'ei acceptien buca sia proposta. — Denton vevan ils scarvons surdau la brev de protesta al corpus evangelic. Podà ch'ella ei vegnida concepida empau malgengli. Ils protestants fan ordlunder in niev cass de dispeta, perquei ch'il cauligia regent de Mont veva sigillau la protesta cul sigil della Ligia Grischa, perquei che burgamaster Raschèr vess giu de prender personalmein anavos l'expressiun «rumpaplaid» e perquei ch'ils reformai ein vegni taxai el text cun l'expressiun «adversaris» (Widersacher). Quei vegn referiu alla radunonza digl uestg cul capetel ed als mess restai anavos, ils 28 de settember. Clau Maissen declara: «Essend aschi lunsch, savein nus catolics buca pli tschessar. Nus vein de sepreparar alla defensiun ed en cass de basegns semetter en postura e far da vers schuldaus de Cristus, — e suenter gentar ir per nies fatg».²¹⁹ Sgier ei dil medem meini e la radunonza sesligia. Igl uestg ordeina per las pleivs publicas oraziuns, processions, giginas ed autras bunas ovras per la pasch. Ils plevons dueigien admonir cun prudientscha dalla scantschala anora alla perseveranza e curaschusa resistenza.²²⁰

2. SIN VIA VIERS LA PASCH

Per istanza da vart protestanta e da Casati ein suenter quendis dis enzacons menaders catolics puspei serendi a Cuera per seconferir. Denton era Raschèr staus personalmein tier igl ambassadur e veva leu en preschientscha dil cauligia de Mont dau la suandonta satisfacziun: Quei plaid seigi mitschous nun-

²¹⁹ «Che essendo tanto impegnati li Cattolici, non possino piu desistere, et tutti prepararsi a diffendersi in ogni miglior modo et in caso di bisogno mettersi in postura et fare da veri soldati da Christo, et doppo pranzo marchiare», AEC PC, tiels 28 de settember 1673. Citau tenor Auszüge 210.

²²⁰ AEC M 59, act dils 8 de settember 1673. — AEC, Pol. Akten, rapport de Casati al guvernatur de Milaun, ils 2 d'october 1673, p. 541. — AEC PC, tiels 28 de settember 1673, ed Auszüge 208—210.

voluntariamein, el hagi cheutras buca vuliu offender ils catolics, el considereschi quels per umens d'honor. La cuolpa denton seigi Johann de Salis ed enzatgeinins auters stai, ils quals seigien buca stai orientai endretg.²²¹ Casati recamonda ded acceptar la satisfacziun. Sgier e Maissen anflan ella per nunsufficienta, e bein mo agl uestg eis ei d'engraziar, ch'ella ei vegnida acceptada. Ussa ein era ils protestants stai cuntents cun la suspensiun de sis meins.²²²

A quella radunonza catolica (11 october 1673) ei landrechter Maissen semussaus evidentamein deprimius ed ha declarau duas gadas, ch'ils protestants persequiteschien el culs plaids:

«Il cont Casati vegn a scriver ora als cumins per dumandar il pass per truppas e cun quella caschun vegn el a metter la cuolpa de tut sils principals menaders catolics e principalmeins sin mei; ils protestants smanatschan de prender a mi la veta ed ein susteni dal cont sez; mo tut quei che jeu hai fatg ei daventau per il manteniment della cardientscha per la quala jeu sundel era promts de dar la veta.»²²³

²²¹ AEC PC, tiels 11 d'october 1673 ed Auszüge 217.

²²² l. c. tiels 11 d'october 1673, ed Auszüge 215—228. — AEC Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 16 d'october 1673, p. 543. — AP, vol. 35, Sommario dils 9 de schaner 1674 ed el medem liug, brevs dil nunzi Cibo dils 13 e dils 20 d'october 1673.

²²³ Il text original dil protocol secloma: «Che la sodisfatione non sia sufficiente, che il signor Conte minaccia di voler esso scriver sopra li communi dimandando il passo et in tal caso lui dara la colpa di tutti alli principali Cattolici ed principalmente ad esso signor Maissen, al quale gli venga minacciato da Protestanti da prendergli la vita et sono spallati da S. Ecc. signor Conte, quale parla molto male da esso signor Maissen, che lui tutto quello ha fatto sia seguito per la mantenenza della fede per la quale sia anche pronto perdere la vita». Votum da Clau Maissen. AEC PC, sessiun dils 11 d'october 1673. Citau tenor Auszüge, p. 220. — En la medema radunonza s'exprima Maissen l'autra ga culs plaids: «... che lui sia persequitato ma che non gia teme alla sua vita, sperando che Iddio non lasciera per ciò patire li suoi figlioli...». Citau tenor Auszüge 224. — Clau Maissen fuvà par'ei era sefatgs malvesius en cercels catolics ord motivs politics, sco la congiuraziun pervia dellas elecziuns de cauligia denter catolics e protestants dils 6 de matg 1674 muossa. La congiuraziun veva igl intent ded excluder Maissen digl uffeci de cauligia per 1675. Mo il siet ei ius davos ora e Maissen ei tuttina, tras agid de Casati e per munconza ded

Il stausch grond alla pasch vegn denton dagl exterior.

Il di suandont (12 october) compara dr. *Johann Heinrich Mahler*, administratur imperial a S. Pieder (Feldkirch) sco delegau digl imperatur e della regenza arciducala d'Innsbruck ella conferenza digl uestg, capetel e d'enzacons deputai catolics cun in fervent appel de pasch. Ins dueigi pervia de talas traplas buca schar vegnir sil seracass. El vegni era ad appellar als reformai e dar leutier a quels d'entellir ch'igl imperatur vegni a dar agid als catolics en cass ch'ei fetschi basegns. Ils missionaris de Tumegl duei ins licenciar ed era quels de Bivio. En cass d'uiara vegni l'Austria a metter guardias als confins tirolès.²²⁴

Era ils Confederai eran en fetgas pervia dil prigus scumbegl el Grischun.

Alla part reformada er'ei bein enconuscent, ch'ils catolics vessien en cass de basegns de spitgar agid d'ordeifer. Era els ein seviults als Confederai protestants. En lur num ha col. Hercules de Salis, signur ad Elgg e burgheis de Turitg, plidau cul cussegl dils marcaus de Berna e Turitg.²²⁵ Il marcau de Berna era schizun prompts de tarmetter el Grischun ina delegaziun svizzera de pasch, sche tuts ils auters mieds seigien vans.²²⁶ Sin ina concernenta damonda de Turitg als cantuns, ha Lucerna cussegliau, ch'ils Confederai protestants duessien admonir alla pasch ils Grischuns de lur confessiun ed ils cantuns catolics la part catolica ellas Treis Ligias. Quei ei era daventau per ordinaziun della dieta dils 13 Cantuns a Baden. Ins dueigi tuttina «da quels prigus temps, nua che quasi l'entira Europa seigi sut las armas (2. uiara d'invasiun franzosa) ed omisdus stats seigien periclitai, sepertgitar de talas prigusas dissidenzas» etc.²²⁷

adattai candidats della partida spagnola vegnius cauligia. Il text ed ils nums dils congiurai sesanflan en AEC, Pol. Akten, 579 e 618. Comp. Castelmur 56.

²²⁴ AEC PC, tiels 12 d'october 1673.

²²⁵ ACBE, Pündtenbuch B, p. 551 e «deutsches Missivenbuch» tom 24, p. 590.

²²⁶ ACBE, «deutsches Missivenbuch», tom 24, la suprastonza dil marcau de Berna a quella de Turitg, ils 6 d'october 1673, p. 590 e Pündtenbuch B, suprastonza de Berna a quella de Turitg, ils 8 d'october 1673, p. 543. — ACT, mappa A 248, 17, la suprastonza de Berna a quella de Turitg, ils 6 d'october 1673.

²²⁷ ACBE, Pündtenbuch B, suprastonza dil marcau de Lucerna a quella de Turitg, ils 6 d'october 1673 e Turitg a Lucerna, ils

La part catolica grischuna ha denter auter rispundiu agl appel, ch'ella seigi «fermamein resolvida» de sedefender, per cass ch'ella vegni mulestada dals auters, ed ha supplicau ils cantuns catolics d'assister ad ella.²²⁸

Naturalmein ha era Casati, che era adina en fetgas ch'ils catolics grischuns savessien sevolver tier la Frontscha sche la Spagna gidi buc,²²⁹ dau aigra per vegnir a cantun. Perquei ha el proponiu al guvernatur de Milaun de vegnir encunter cun in subsidi annual de 100—150 filips per la pervenda de Tumegl ed enzatgei per quella de Bivio, ord la buorsa spagnola, per aschia dotar quellas pervendas sufficientamein pil manteniment d'in plevon secular.²³⁰ Targlinond a Milaun de vegnir ora cul marmugn, smanatscha Casati cun novs tumults el Grischun, sco ei seigi danovamein puspei succedi a Tumegl pervia della sepultura d'in affon protestant, ed ei seigi prighel che tuts ils missionaris vegnien scatschai culla forza. Enteifer sis meins, ch'il termin spireschi, stoppi el ver ils mieds.

Ils caus reformai han dumandau Casati il schaner (1674) suenter ils mieds e las mesiras ch'el prevedi ed han smanatschau era els, ch'els vegnien ad agir secund il conclus de lur dieta ed a pretender igl engirament dellas brevs della Ligia e lu vegni ad ir tut sutsura ed igl avantatg hagi la Frontscha,

4 d'october 1673; Turitg al marcau de Berna, ils 4 d'october e Turitg als Protestants Grischuns, ils 4 d'october 1673. Plinavon Turitg al marcau de Berna, ils 4 d'october 1673, p. 527—545. — AEC, Pol. Akten, admoniziun de pasch dils Confederai Catolics al corpus catolic grischun, dils 19 d'october 1673, p. 545. — ACT, mappa 248, 17, la suprastanza dil marcau de Lucerna a quella de Turitg, ils 6 d'october 1673 ed il marcau de Berna allas Treis Ligias, ils 6 d'october 1673. Il mistral ed il cussegl de Glaruna reformau alla suprastanza de Turitg, ils 8 d'october 1673. — ACLU, scatla 246, la suprastanza de Turitg a quella de Lucerna, ils 4 d'october e suprastanza de Lucerna a quella de Turitg, ils 6 d'october 1673 e plinavon l'admoniziun de pasch de Lucerna al corpus catolic dils 19 d'october 1673. — Eidgenössische Abschiede, tom 6, 1, p. 910.

²²⁸ ACLU, scatla 246, cauligia e mess catolics dellas Treis Ligias alla suprastanza dil marcau de Lucerna, ils 30 d'october 1673.

²²⁹ AFBE, copias de Milaun, Culto nr. 2167, Casati al guvernatur de Milaun ils 28 de settember 1672.

²³⁰ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 16 ed ils 30 d'october ed ils 28 de december 1673, p. 543, 549, 553.

sch'ei vegni buc ad ina cunvegnientscha.²³¹ Ton pli saveva ussa Casati insister a Milaun ded accordar a sia damonda avon ch'ils sis meins seigien spirai, schiglioc vegni iu cun violenzas encunter ils missionaris, ins vegni a confiscar ils muvels de quellas vischnauncas per sefar pagai dals cuosts ed in general tumult seigi la segira conseguenza e. a. v.²³²

Duront il fevrer e mars seteneva igl ambassadur si a Lucerna. Uestg Duri supplichescha el de gie turnar ad uras anavos per empruar la pacificaziun, schiglioc mondi tut en scalgias, ins fetschi dad omisduas varts preparaziuns.²³³ Da quei temps vegn puspei fatg ina agitaziun stuorna. Heinrich de Schauenstein scriva novas allarmontas al capetel catedral. Quels dis hagien ils reformai fatg congiuraziuns e complots d'uiara encunter ils catolics. Ei duessi prest ir liber, uss, tochen ch'igl uestg seigi absents ed il landrechter malsaus ed ils pass serrai da nevas.²³⁴ La curia dat vinavon quels avis a Casati e lez a Milaun e Ruma.²³⁵ Igl ei grev de dir tgei era propi verdad e tgei fenta. In mied de pressiun? Il siet ha tuc! Suentar numerusas correspondenzas denter Lucerna e Milaun e Milaun e Ruma, sa il guvernatur de Milaun, Duca d'Ossuno comunicar a Casati sut ils 11 d'avrel (1674) che la Congregaziun de Propaganda hagi destinau ord ils beins d'ina prevostia vacanta de Como 50—60 scudis annuals per Tumegl e Bivio e ch'ils paders stoppien bandunar quels loghens.²³⁶ Cheu encunter sesprova il provincial de Brescia de perschuer la Congregaziun ch'ei seigi nuota prighel pils missionaris, quei seigi mo manevers ed intrigas politicas, ils

²³¹ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 18 de schaner, ils 25 de schaner, ils 13 ed ils 16 de fevrer 1674 cun annexa della brev dils caus protestants a Casati dils 6/16 de schaner 1674, p. 555—561.

²³² l. c. Casati da Lucerna al guvernatur de Milaun, igl 1 de mars 1674, p. 563.

²³³ l. c. uestg de Mont a Casati, ils 6 de mars 1674, p. 565.

²³⁴ AEC M 59, de Schauenstein al capetel catedral, ils 9 de fevrer 1674.

²³⁵ AP vol. 35, «capitolo di lettere del conte Casati», dils 16 de fevrer 1674. — AFBE, Milaun, Culto nr. 1620, uestg de Mont al duca d'Ossuna, ils 6 da mars 1674.

²³⁶ AEC, Pol. Akten, Duca d'Ossuna Milaun a Casati, ils 10 d'avrel 1674, p. 573. — AFBE, Milaun, Culto 1620, brevs denter cardinal Nitardo Ruma ed il duca d'Ossuna a Milaun, dils 17, 28 e 31 de mars, dils 19 de matg e dils 6 de zercladur 1674.

protestants ughegien era mai ina attacca, seigien memia temelents etc.²³⁷

3. LA CUNVEGNIENTSCHA

Igl ambassadur spagnol ei restaus pli liung temps, tochen encunter la dieta de S. Barclamiu a Lucerna. En quei interval ha el giu caschun de seconferir cul nunzi. Igl ei reussiu ad el de commover quel de clamar naven ils missionaris de Tumegl. Lu ha el projectau in sboz de cunvegnientscha dil suandont cuntegn:

1. Ils catolics laian seretrer ils paders missionaris da Tumegl e da Bivio ed occupeschan quellas pleivs cun spirituals seculars della tiara; quei per amur della pasch e senza pregiudezi per la libertad de lur confessiun. Plinavon empermettan els d'observar exactamein la brev della Ligia e d'ademplier tuts ils artechels de quella ch'ei buca contraris alla confessiun catolica ed all'atgna cunscienza.
2. Perencunter s'obligheschan ed empermettan ils reformai per scret e per satisfacziun dils catolics, ded egl avegnir far negina imaginabla difficultad, pretensiun ni novaziun en pregiudezi della libertad e digl exercezi della confessiun catolica. Ina commissiun de dus catolics e de dus reformai serenda a Bivio per prender in'informaziun extragiudiciala dil fatg dils dus mattatschs e per referir tut als treis caus, sinaquei ch'ei possi vegnir decidiu dalla proxima dieta quei ch'ei gest e dueivel.²³⁸

Il project de Casati ei vegnius, suenter entginas retenientschas pervia dil revers davart protestanta, tarmess als cumins per l'approbaziun. La dieta ha priu in decuors ruasseivel. Ella ha destinau ina commissiun pli gronda de 4 commembers per Ligia per pacificar las aunc restontas differenzas. Casati ha

²³⁷ AP, vol. 22, P. Provinzial Giovanni Batt. da Savio, alla Congregaziun de Propaganda, ils 25 de schaner 1674.

²³⁸ AEC, Pol. Akten, p. 593—595, ed el medem liug, Casati al guvernatur de Milaun, ils 11 de settember 1674, p. 607. — AP, vol. 22, Progetto... matg 1674. — ACC, Landesakten A II LA 1, proiect de Casati, senza datum, matg 1674.

aunc giu de modificar en certs graus siu project.²³⁹ En tgei grau vegn buca detg. Il nunzi ha clamau anavos ils paders de Tumegl. Spagna/Milaun ha contribuì in subsidi annual per quella pleiv.²⁴⁰

P. Paul d'Agnosegno compara a Tumegl tenor ils cudischs parochials per la davosaga ils 31 d'uost 1674. Dils 21 de settember naven s'inscriva il spiritual diocesan Martin Arpagaus. Quel ei staus a Tumegl mo provisoricamein. Dil fevrer 1675 naven pastorescha il plevon diocesan Balzer Capaul cun grond success e benedicziun duront trenta onns la pleiv de Tumegl.²⁴¹

²³⁹ AEC, Pol. Akten, Casati al guvernatur de Milaun, ils 19 de sett. ed ils 3 d'october 1674, p. 609, 613.

²⁴⁰ AP, vol. 2, tiels 27 de settember 1674, p. 677. — AFBE, Milaun, Culto II nr. 2167, Casati al guvernatur de Milaun, ils 24 d'october 1674.

²⁴¹ Willi 137 s.

